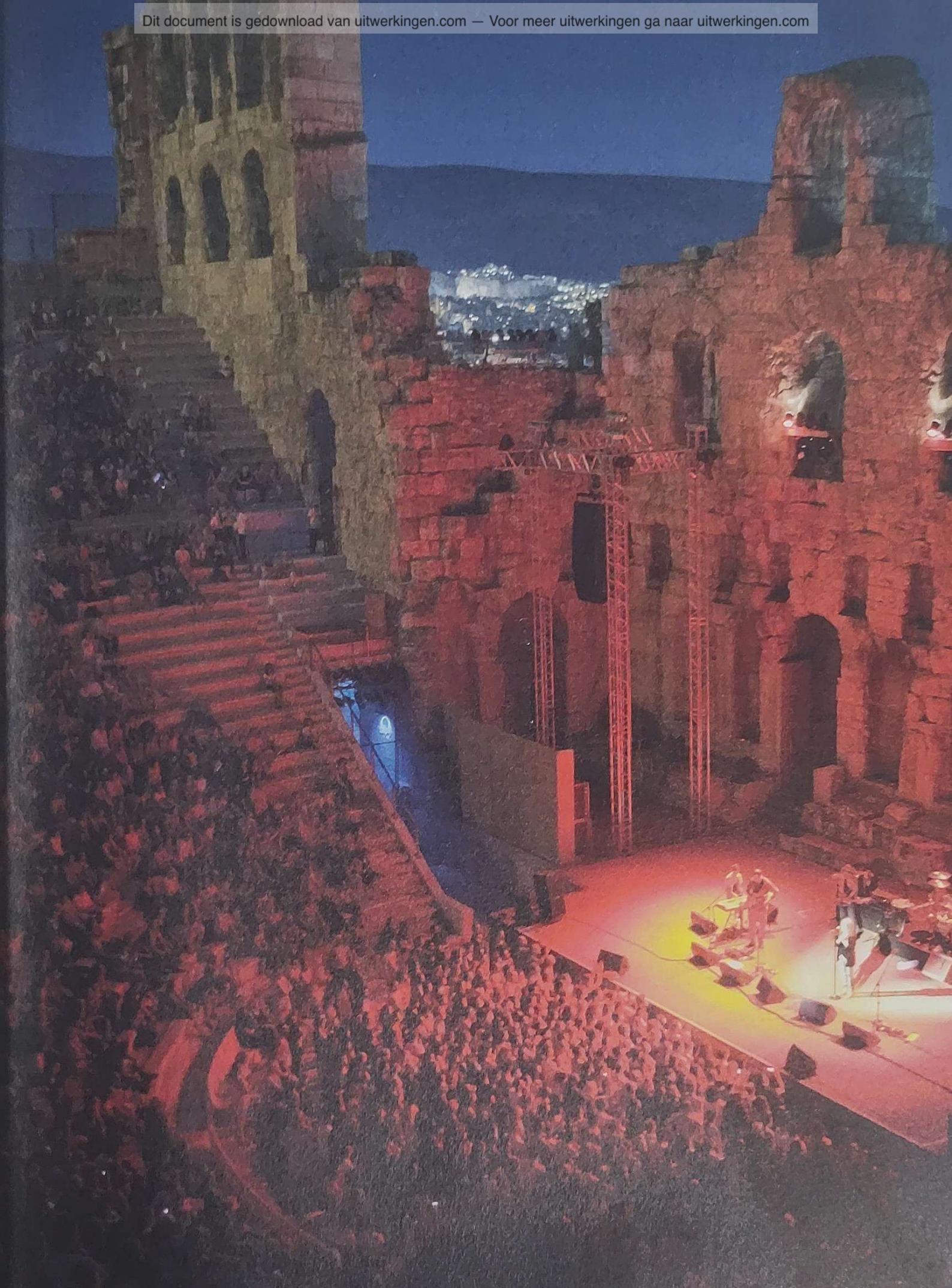

Klassieken

Oudheid tot en met de vierde eeuw

01 Optreden van de Amerikaanse zangeres Patti Smith in een antiek theater in Athene (2013).

Inleiding

102 *Medea* van Euripides in een bewerking door de Toneelgroep Amsterdam (2014). Regie Simon Stone.

In *Medea*, een Griekse tragedie van Euripides (ca. 480–406 v. Chr.), vlucht de oosterse prinses Medea samen met haar geliefde Jason naar Griekenland. Medea en Jason trouwen en krijgen twee zonen. Enkele jaren later verlaat Jason haar echter om met de dochter van de koning te trouwen. Medea is een trotse vrouw en zint op wraak. Om Jason op de gruwelijkst denkbare manier te treffen, vermoordt Medea haar eigen kinderen. In 2014 maakt de jonge Australische theaterregisseur Simon Stone (1984) een eigentijdse bewerking van *Medea* voor Toneelgroep Amsterdam. [102] Stone baseert zijn verhaal op een waar-gebeurd gezinsdrama uit 1995. Hierdoor wordt

zijn kindermoordenaars griezelig actueel en worden haar daden invoelbaar. Medea heet nu Anna en is een succesvolle arts. Als zij ontdekt dat haar man vreemdgaat, probeert ze hem te vergiften. Dit mislukt en ze wordt opgenomen in een psychiatrische kliniek. Na haar herstelperiode is Anna vastbesloten haar gezin weer te herenigen. Haar twee zonen houden een videodagboek bij en filmen hun ouders. Gaandeweg zien we de onttakeling en dreigt Anna alles te verliezen wat haar dierbaar is: haar carrière, haar man, haar kinderen. Dan slaan bij haar de stoppen door, met dezelfde fatale gevolgen als Euripides 2445 jaar eerder beschreef.

Klassieken De westerse kunst, politiek en wetenschap hebben hun wortels in het Oude Griekenland. De Romeinen bewonderen de Griekse cultuur en nemen er veel van over. Door hun veroveringen verspreidt de Grieks-Romeinse cultuur zich over grote delen van Europa, West-Azië en Noord-Afrika. De klassieke oudheid heeft hierdoor een grote invloed op de westerse kunst door de eeuwen heen. De Griekse muziektheorie, het theater en de beeldhouwkunst zijn zeer bepalend tijdens de renaissance en het classicisme. De maatvoering en de bouwvormen van de Grieken en de slimme constructiemethoden van de Romeinen zijn van grote invloed op de latere westerse architectuur. Eeuwenlang worden theaters, stadions, bruggen en kerken gebouwd naar klassieke voorbeelden. En ook de westerse esthetiek — onze oordelen over wat mooi en lelijk is — is sterk door de klassieken beïnvloed.

	Wereldgeschiedenis	Kunstgeschiedenis
1000 v. Chr.		
	850–500 v. Chr. Opkomst van de Griekse stadstaten	ca. 800–750 v. Chr. Homerus
	753 v. Chr. Stichting van Rome	530 v. Chr. Kouros van Anavysos
	508 v. Chr. Begin democratie in Athene	ca. 525–456 v. Chr. Aeschylus
	ca. 427–347 v. Chr. Plato	ca. 496–406 v. Chr. Sophocles
		ca. 480–406 v. Chr. Euripides
		447–432 v. Chr. Bouw Parthenon, Athene
100 v. Chr.		
	384–322 v. Chr. Aristoteles	ca. 350 v. Chr. Theater van Epidauros
	333 v. Chr. Alexander de Grote veroverd het Perzische rijk	
	30 v. Chr. Egypte wordt Romeinse provincie	ca. 130 v. Chr. Venus van Milo
	27 v. Chr.–476 n. Chr. Romeinse keizerrijk	ca. 25 v. Chr. Vitruvius, <i>De architectura</i>
		ca. 20 v. Chr. Augustus van Prima Porta
0		
	1ste eeuw n. Chr. Expansie christendom	72–80 n. Chr. Bouw Colosseum, Rome
	382 n. Chr. Christendom wordt Romeinse staatsgodsdienst	
	395 n. Chr. Verval Romeinse Rijk	
1000 n. Chr.		

Tragedies en komedies

Het theater als zelfstandige kunstvorm ontstaat in de zesde eeuw voor Christus in Griekenland. De oorsprong ligt in godsdienstige rituelen met offers aan de wijngod Dionysus. Uit deze rituele functie ontwikkelen zich verschillende genres. Mede dankzij de beschrijvingen van Aristoteles wordt het Griekse theater in de renaissance herontdekt. Hierdoor blijft het invloedrijk tot op de dag van vandaag.

Theater in Athene In de vijfde eeuw voor Christus zijn er in Athene twee keer per jaar feesten voor Dionysus. Dit zijn religieuze, openbare en politieke gebeurtenissen die door alle Atheense burgers worden bijgewoond en het openbare leven volledig stilleggen. Tijdens deze Dionysus-feesten worden er dagelijks drie tragedies (treurspelen) en een komedie (blijspel) opgevoerd. De tragedie is een ernstig genre dat hoog staat aangeschreven. Ze toont verheven personages afkomstig uit de mythologie, die plechtig spreken. De uitsluitend mannelijke toneelspelers dragen maskers die zowel mannen- en vrouwenrollen uitbeelden. [104] Het eveneens mannelijke koor becommentarieert de daden van de personages, begeleid door fluitmuziek en statige dansen. De komedies zijn satirisch, vol straattaal, schunnige grappen en referenties naar de politieke actualiteit. Bij de komedie wordt er levendig of zelfs obscene gedanst.

Tragedies De drie grote tragedieschrijvers zijn Aeschylus (ca. 525–456 v. Chr.), Sophocles (ca. 496–406 v. Chr.) en Euripides (ca. 480–406 v. Chr.). In de loop van de vijfde eeuw voor Christus verschuift in de tragedies de nadruk van de goden naar de mens. Centraal staat altijd een onoplosbaar conflict en hoe het personage daarmee omgaat. Vaak heeft de hoofdpersoon een fout begaan, waarvoor hij wordt bestraft. Wanneer hij zijn fouten inziet, is het meestal al te laat. Zo heeft de hoofdpersoon uit *Koning Oedipus* (429 v. Chr.) van Sophocles zonder het te weten zijn vader vermoord en is vervolgens met zijn moeder getrouwd. Als hij later op zoek gaat waar hij vandaan komt, ontdekt hij zijn gruwelijke daden en steekt hij uit schaamte zijn eigen ogen uit.

De filosoof Aristoteles geeft een uitvoerige analyse van de Griekse tragedie in zijn *Poëtica* (ca. 330 v. Chr.). Hij hecht belang aan de *eenheid van tijd, plaats en handeling*. Om eenheid te creëren, dient het verhaal zich op één dag en op één plaats af te spelen. Alle gebeurtenissen moeten ten dienste staan van de centrale verhaallijn; er mogen dus geen zijsprongen of uitweidingen worden toegevoegd. Dit theaterprincipe zal zeer invloedrijk worden tijdens de renaissance en het classicisme. Aristoteles stelt bovendien dat het belangrijk is dat het publiek tijdens de voorstelling angst en medelijden voelt, want deze emoties hebben een louterende werking, genaamd *catharsis* (reiniging). Tragedies bieden herkenning en identificatie. Zo leert het publiek het eigen leven beter begrijpen en inzien dat het lijden bij het leven hoort. De tragedie heeft bij de Grieken ook een politieke functie. Doordat we ons met de personages identificeren, ontstaat er saamhorigheid en groepsgevoel. Maar de tragedie nodigt de toeschouwer ook uit zich te verplaatsen in degenen die van het democratische debat zijn uitgesloten, zoals vrouwen, slaven, minderjarigen en uitgestoten. In *Medea* van Euripides wordt bijvoorbeeld een reeks filosofische vragen opgeworpen. [105] Wat maakt de mens tot mens? Waarin verschillen man en vrouw? En wat is het verschil tussen een Athener en een buitenlander? Zo biedt de tragedie aanleiding tot openbare discussie over het functioneren van de democratie.

Theater van Epidaurus Griekse theaters hebben meestal een natuurlijke ligging tegen een heuvel. De voorstelling speelt zich af op een verdiept speelveld, de ronde *orchestra*. De zitplaatsen bevinden zich tegen de helling, rondom iets meer dan de helft van de orchestra. Aan de achterkant staat het scènegebouw (de *skènè*). In deze kleedruimte worden aanvankelijk rekwisieten bewaard, later dient het ook als decor. Een van de best bewaarde Griekse theaters is dat van Epidaurus, gebouwd rond 350 v. Chr. [103] De akoestiek is zo goed dat acteurs en zangers probleemloos kunnen worden verstaan door wel vijftienduizend bezoekers. Nog steeds worden er in het gerestaureerde theater iedere zomer klassieke tragedies en komedies opgevoerd.

103 Theater van Epidauros (350 v. Chr.).

104 Griekse theatmaskers (2de eeuw v. Chr.).

105 Griekse vaas met scène uit *Medea* van Euripides (5de eeuw v. Chr.).

Mythische muziek en godenbeelden

Volgens de Griekse mythologie heeft muziek een goddelijke oorsprong. Muziek speelt daarom een belangrijke rol bij Griekse godsdienstige rituelen en groeit pas later uit tot zelfstandige kunstvorm. Ook de Griekse beeldhouwkunst heeft goden als onderwerp, maar geleidelijk worden de beelden steeds menselijker. Romeinse beelden zijn vaak gebaseerd op Griekse voorbeelden, maar geven meestal keizers en generaals weer.

Griekse muziek Het woord 'muziek' is afkomstig van *Muzen*, Griekse godinnen die kunstenaars inspiratie bieden. In de Griekse mythologie zijn twee goden aan de muziek verbonden: Apollo en Dionysus. Apollo vertegenwoordigt evenwicht, regelmaat en de rede. De lier en de kithara zijn kenmerkende instrumenten voor Apollo. [106] Deze snaarinstrumenten worden gebruikt als solo-instrument of ter begeleiding van gezongen heldendichten. Dionysus vertegenwoordigt de roes, de extase en het gevoelsmatige. De aulos, een blaasinstrument met een schrille klank, wordt gebruikt ter begeleiding van lofliederen op Dionysus. [107]

De wetenschapper en filosoof Pythagoras (ca. 572–500 v. Chr.) ontwikkelt een wiskundige muziektheorie. Hij ontdekt dat intervallen (toonsafstanden) corresponderen met vaststaande getalsverhoudingen. Wiskunde en muziek zijn voor Pythagoras vergelijkbare wetenschappen omdat ze de orde en harmonie van het universum kunnen blootleggen. Hij ontwikkelt de monochord, een eensnarig instrument waarmee hij de afstanden tussen tonen meet. Pythagoras ontdekt dat een toon een octaaf hoger wordt als je de snaarlengte halveert. Tooncombinaties die harmonieus klinken noemt hij consonanten, schrille samenklanken bestempelt hij als dissonant. Op basis hiervan worden toonladders ontwikkeld die zeer bepalend zullen zijn voor de westerse muziektheorie. Na de vijfde eeuw voor Christus worden muziekwedstrijden in Griekenland steeds populairder. Instrumentale muziek krijgt een zelfstandige rol en wordt steeds complexer. Muzikanten groeien uit tot virtuozen die het publiek willen imponeren. Filosofen als Plato en Aristoteles uiten kritiek op deze ontwikkeling. Dat is niet verwonderlijk, want voor de Grieken is muziek belangrijk in de opvoeding. Men gelooft dat muziek van in-

vloed is op de vorming van het karakter: wie naar goede muziek luistert, wordt een goed mens. Het is dus belangrijk dat de jeugd alleen wordt blootgesteld aan harmonieuze muziek. Overigens is er geen Griekse muziek overgeleverd.

Romeinse muziek De Romeinen nemen veel kennis en gebruiken van de Grieken over. Dat geldt ook voor hun muziek. Omdat het Romeinse Rijk uitgestrekt is, vindt er veel muzikale uitwisseling plaats, bijvoorbeeld met de Etrusken. Naast snaarinstrumenten en fluiten kennen de Romeinen verschillende koperen blaasinstrumenten. Muziek is een belangrijk onderdeel bij vrijwel alle Romeinse openbare gebeurtenissen, zoals religieuze rituelen, militaire ceremonies en in het theater. Veel Romeinse keizers zijn beschermheer van de muziek en in verslagen wordt gesproken over grote koren en orkesten. Als in de derde en vierde eeuw na Christus het Romeinse Rijk economisch in verval raakt, stoppen ook de grootschalige muzikale uitvoeringen. Niet lang daarna maakt de christelijke kerk een einde aan de Romeinse muziekpraktijk, die zij beschouwt als heidens.

Klassieke beeldhouwkunst Griekse beeldhouwers zijn meesters in het uitbeelden van het menselijk lichaam. Zij tonen de goden als atletisch gebouwde mensen, in het bezit van de eeuwige jeugd. De beelden uit de klassieke periode (ca. 490–323 v. Chr.) hebben weloverwogen proporties en zijn ingetogen qua uitdruktingskracht. De beeldhouwer zoekt naar evenwicht tussen natuurgetrouwheid en de juiste geïdealiseerde verhoudingen. Het gezicht blijft onpersoonlijk, omdat hij geen bestaande personen portretteert, maar een volmaakt menstype wil uitbeelden. De beelden uit de Hellenistische periode (ca. 323–30 v. Chr.) tonen eveneens goden, maar realistischer en individualistischer. Een beroemd voorbeeld is de *Venus van Milo* (ca. 130 v. Chr.). [109] Het marmeren beeld stelt Aphrodite voor, de Griekse godin van de liefde en de schoonheid. De Romeinen kopiëren veelvuldig Griekse beelden. Vaak wordt op zo'n kopie van een Griekse god een portret van een Romeinse keizer 'gemonteerd'. De *Augustus van Prima Porta* (20 v. Chr.) is een voorbeeld van zo'n montage. [108] Het is een variant op het klassieke beeld *De speerdrager*, waarvan in Rome veel kopieën in omloop zijn. De kop is een portret van de keizer Augustus.

106 Griekse vaas waarop een vrouw met kithara is afgebeeld (ca. 450 v. Chr.).

107 Griekse vaas met afbeelding van een sater met dubbele aulos (ca. 400 v. Chr.).

108 Augustus van Prima Porta (20 v. Chr.).

109 Venus van Milo ofwel Aphrodite van Melos (ca. 130 v. Chr.).

Tempels en amfiteaters

De Grieken ontwikkelen een monumentale bouwkunst. Hun stenen tempels hebben volmaakte vormen en proporties. De Romeinse architectuur kent veel technische hoogstandjes. De Romeinen leggen zich toe op het maken van hoogconstructies, koepels en gewelven, met muren als belangrijkste dragende constructies in plaats van zuilen.

Griekse bouwkunst Niets karakteriseert de klassieke Griekse bouwkunst beter dan het Parthenon (447–432 v. Chr.). [110] Met zijn centrale ligging op de Akropolis bepaalt deze tempel nog altijd het stadsbeeld van Athene. Het Parthenon is een van de oudst overgebleven Griekse tempels. Griekse goden hebben ieder een eigen tempel – het Parthenon is gewijd aan Athena, de beschermgodin van de stad Athene. Bij de ingang bevindt zich een altaar, waar voor iedereen zichtbaar de offers worden gebracht.

Griekse tempels hebben meestal dezelfde plattegrond, maar hoe de zuilen eruitzien hangt af van de bouworde. Het Parthenon is gebouwd in de Dorische orde, herkenbaar aan de zware zuilen met eenvoudige kapitelen. Achtereenvolgens zijn er nog de Ionische orde en de Korinthische orde. [111] Deze klassieke bouworden hebben ieder hun eigen maatvoering en zijn vooral herkenbaar aan de kapitelen, de verbreding bovenaan een zuil. Die verbreding is nodig om de architraaf, de verbindingssteen tussen de zuilen, te dragen. Deze stapelmethode, ook wel architraafbouw genoemd, bepaalt het eenvoudige en harmonieuze uiterlijk van de Griekse tempel.

Romeinse bouwkunst De Grieken stapelen, de Romeinen zijn metselaars. Het Romeinse gebruik van bakstenen maakt hoogconstructies mogelijk die van pas komen bij het maken van bruggen of aquaducten. Koepels en gewelven worden afgeleid van deze rondbogen. De toepassing van gietbeton maakt het mogelijk grote ruimtes te overwelden. Het ingenieuze metsel- en betonwerk wordt vaak verborgen achter marmeren platen, waardoor het vanaf de buitenkant lijkt alsof er op Griekse wijze marmeren blokken zijn gestapeld.

De Romeinse architectuur is uitvoerig beschreven door Vitruvius, bouwmeester uit de tijd van keizer Augustus. In zijn tiendelige boek *De architectura* (ca. 25 v. Chr.) behandelt hij systematisch de bouw

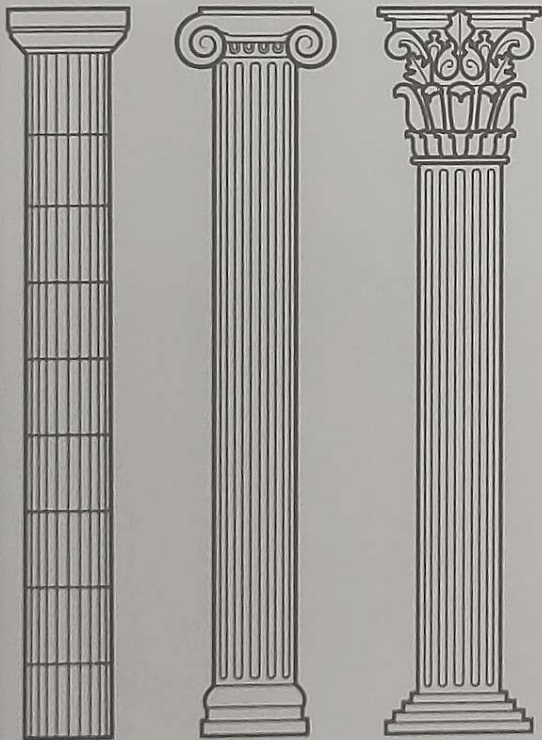
van steden, tempels en waterleidingen. Vitruvius baseert zich zowel op eigen ervaringen als op oude Griekse teksten die inmiddels verloren zijn gegaan. Het werk van Vitruvius vormt een belangrijke bron voor renaissance-architecten die de grootsheid van de klassieke oudheid willen laten herleven.

Romeinse theaters In tegenstelling tot Griekse theaters hebben Romeinse theaters een gehalveerde orchestra, met daarachter een verhoogd podium waarop de belangrijkste handelingen zich afspelen. Achter het podium bevindt zich een muur met zuilen als decor. Het Romeinse theater heeft geen rituele functie, maar is bedoeld voor vermaak. Het publiek krijgt plaatsen toegewezen op basis van hiërarchie: belangrijke functionarissen zitten vooraan, vrouwen en het gewone volk bezetten de achterste rijen. Naast theaters voor toneel, dans en muziek, bouwen de Romeinen ook amfiteaters, zoals het Colosseum (72–80 n. Chr.) in Rome. [112] In dit 'stadion' genieten tienduizenden Romeinen van spektakels en gladiatorenspelen. De zware bakstenen en betonnen constructie van het Colosseum is aan de buitenkant bekleed met Grieks aandoende marmeren platen en kalkstenen pilasters en halfzuilen. Deze decoratieve zuilen verwijzen naar alle drie de Griekse bouworden. Het combineren van bouworden was voor de Grieken minder gebruikelijk, maar de Romeinen passen dit veelvuldig toe bij gebouwen met meerdere bouwlagen.

Opkomst christendom Ondanks de vervolging van de eerste christenen verspreidt het christendom zich gestaag over het Romeinse Rijk. In 313 schenkt de Romeinse keizer Constantijn hen geloofsvrijheid en aan het einde van de vierde eeuw wordt het christendom zelfs de officiële staatsgodsdienst. Het christendom beschouwt veel Romeinse kunst en cultuur als heidens. Christelijke keizers verbieden eerst de Griekse Olympische Spelen en niet veel later de Romeinse gladiatorenspelen, nadat een monnik die strijdende gladiatoren uit elkaar wil houden door het publiek wordt gelynt. Het Romeinse Rijk is dan al in verval en valt uiteen in een West-Romeins en een Oost-Romeins Rijk. Het West-Romeinse Rijk wordt binnengevallen door Germanen, Hunnen en Vandalen, die noch met de klassieke cultuur noch met het christendom banden hebben. Pas tijdens de renaissance ontstaat er in Europa een hernieuwde interesse voor het klassieke erfgoed.

110 Parthenon (447–432 v. Chr.), Athene.

111 Klassieke bouworden: Dorische, Ionische en Korinthische orde.

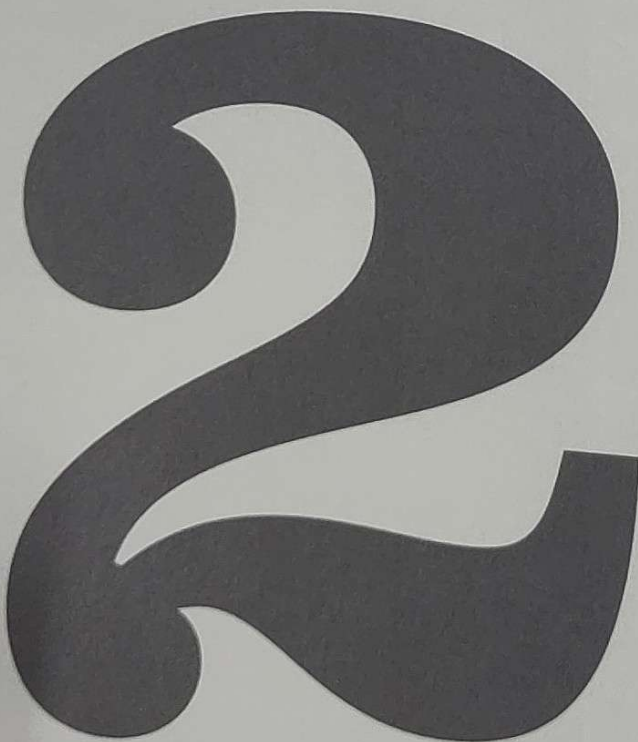

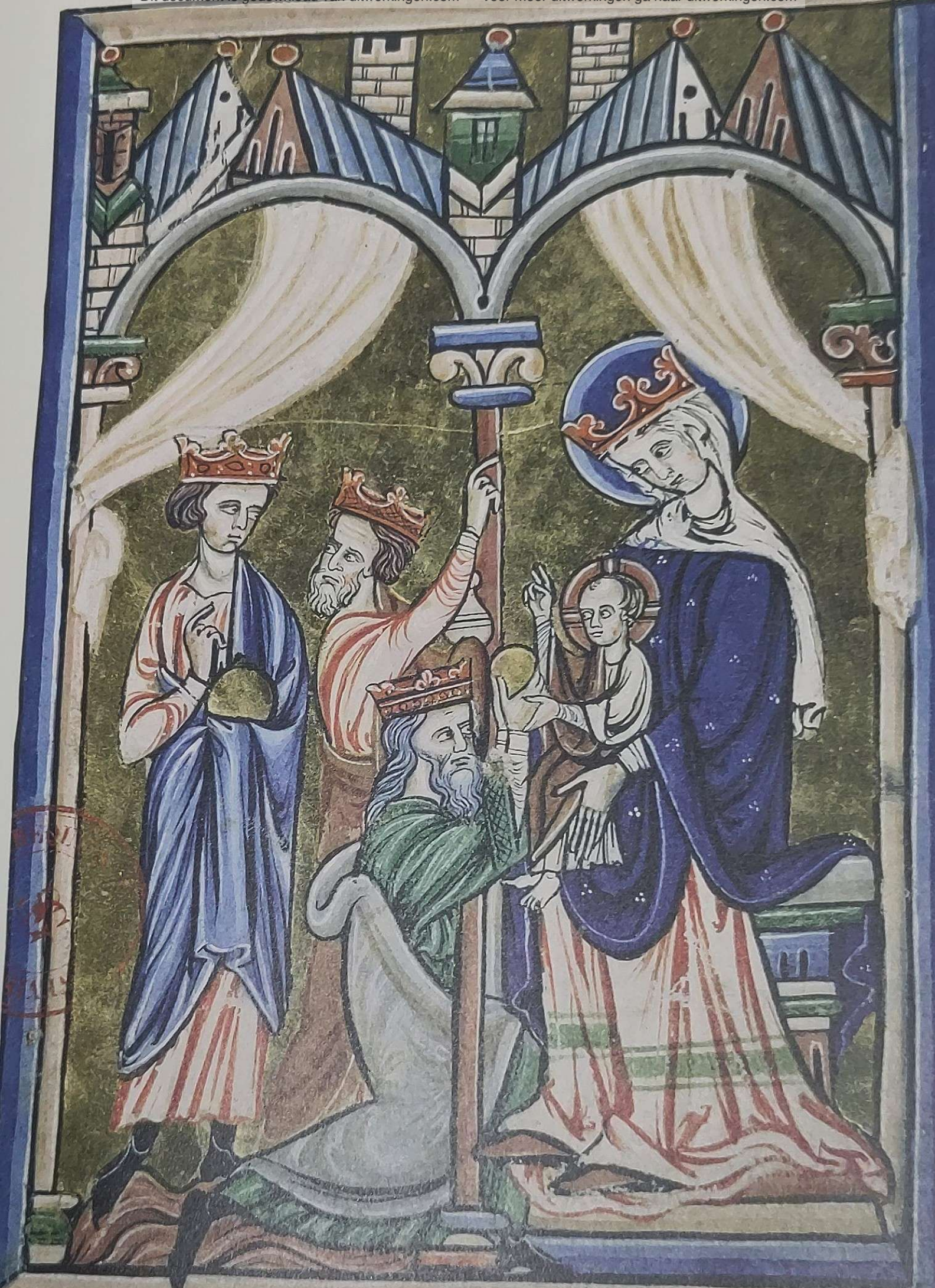
112 Colosseum (72–80 n. Chr.), Rome.

Cultuur van de kerk

Elfde tot en met de veertiende eeuw

01 Psalmboek abdij Sainte Elisabeth de Genlis, *Aanbidding van Maria (drie koningen)*, ca. 1250.

Inleiding

202 Reliekschrijn drie koningen wordt in processie teruggebracht naar de dom van Keulen (1948).

Heel Keulen is uitgelopen als in 1948 de Drie-koningenschrijn teruggeplaatst wordt in de dom. Bombardementen hebben Keulen verwoest en er moet gebouwd worden, maar eerst moet de reliekschrijn weer op zijn plek staan. [202] De eeuwenoude kist, bedekt met bladgoud en dure edelstenen, is in 1948 voor Keulen nog steeds belangrijk. Volgens de overlevering liggen in de kist de stoffelijke resten van de drie koningen, bekend uit het kerstverhaal. [201] In 1164 zijn de relieken van de drie koningen als oorlogsbuit van Milaan naar Keulen overgebracht. [203] Het bezit van deze relieken geeft de stad macht en aanzien. Om de schrijn een goede plek te geven, begint in 1248 de bouw van de domkerk.

De drie koningen zijn door de paus heilig verklaard om aan te geven dat via hen Gods werk op aarde zichtbaar wordt. De Katholieke Kerk telt tegenwoordig ruim 5000 heiligen. Om een kerk te kunnen bouwen is een relik vereist. Het bidden tot God in de nabijheid van de relieken van heiligen zorgt dat de goddelijke kracht opnieuw zijn werk kan doen.

203 Illustratie uit Johannes von Hildesheim, *Die Legende von die Heiligen Drei Königen* (1480).

Cultuur van de kerk In de middeleeuwen is de kerk oppermachtig en zorgt het Rooms-Katholieke geloof voor culturele eenheid. In een dunbevolkt Europa ligt rond 1000 de wereldlijke macht bij de adel. In de verspreiding van geloof en cultuur spelen de kloosters een belangrijke rol. In de loop van de twaalfde en dertiende eeuw maakt de gesloten plattelandseconomie plaats voor meer handel. De steden groeien. De stadsbewoners zijn minder ingewijd in geloofszaken maar wel invloedrijk wat betreft het bouwen van immens grote kathedralen. In dit hoofdstuk worden de middeleeuwen besproken aan de hand van drie thema's: kloosters, kathedralen en steden.

Wereldgeschiedenis	Kunstgeschiedenis
1000 Feodaal stelsel brokkelt af tot 1400 1000 Benedictijner kloosterorde meest invloedrijk (<i>ora et labora</i>) 1000 Bloeitijd islam, gebied reikt tot in Noord-Spanje 1096 Eerste kruistochten naar Jeruzalem 1098 Cisterciënzer kloosterorde gesticht	1000 Gregoriaanse kerkmuziek 1000-1200 Romaanse bouwkunst 1000-1200 Liturgisch drama
1100-1200 Bloeitijd pelgrimsroute naar Santiago de Compostella 1150 Toenemende verstedelijking 1164 Relieken drie koningen naar Keulen	1150-1250 Notre-Dameschool: polyfone kerkmuziek 1150-1400 Gotische bouwstijl
1220 Vestiging bedelorden in de steden 1272 Laatste kruistocht naar Jeruzalem	1200-1400 Religieus drama buiten de kerk: mirakelspel, passiespel 1200-1350 Troubadours
1337 Begin Honderdjarige Oorlog 1347-1354 Pestepidemie kost een derde van de Europeanen het leven	1350-1400 Ars Nova, polyfone niet-kerkelijke muziek 1300-1400 Italië: trecento als opmaat naar renaissance

2.1 Kloosters

Europa is rond het jaar 1000 dunbevolkt en onherbergzaam. Kloosters en burchten liggen ver uit elkaar. De woon- en geloofsgemeenschappen zijn zelfvoorzienend en er is onderling weinig contact. Het volk draagt opbrengsten van jacht en landbouw voor een groot deel af aan de burchtheer, die eigenaar is van het land. In ruil hiervoor zorgt de burchtheer voor de verdediging van de burcht en alle bewoners. Bij de burchten voelt het volk zich veilig. Tussen de burchtheren en de kloosters bestaat een taakverdeling. De heren dragen zorg voor verdediging en bestuur, de monniken in de kloosters nemen de taak op zich God te loven met zang en gebed. Vanaf 1000 groeit het aantal kloosters. Hierdoor neemt de verspreiding toe van de romaanse bouwstijl met zijn massieve muren en rondbogen.

- 1000** Benedictijner kloosterorde meest invloedrijk
- 1000** Gregoriaanse muziek
- 990-1050** Guido van Arezzo, bedenker van solmisatie
- 1096** Eerste kruistochten richting Jeruzalem
- 1098** Cisterciënzer kloosterorde gesticht
- 1100-1200** Bloeitijd pelgrimsroute naar Santiago de Compostella
- 1120** Start bouw Sainte Madeleine Vézelay
- 1146** Bernardus van Clairvaux roept op tot (tweede) kruistocht

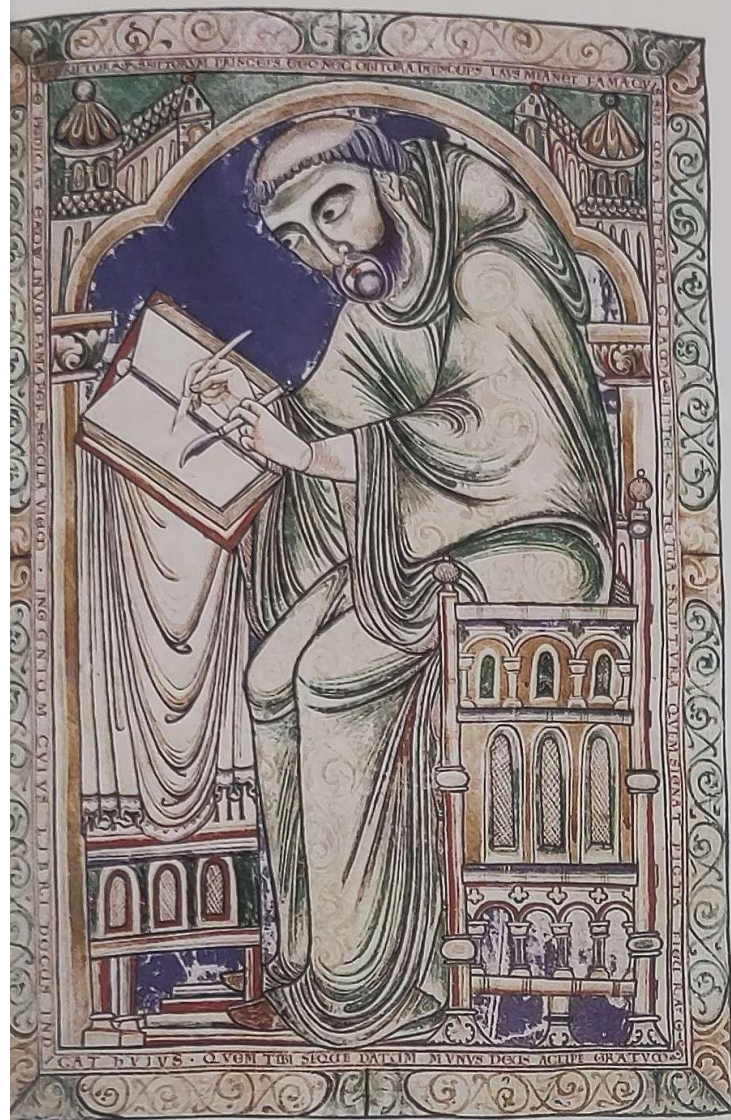
Ora et labora De regels die Benedictus van Nursia al in de zesde eeuw opstelde voor het kloosterleven gelden rond het jaar 1000 in heel Europa. De kern van deze *regula Benedicti* luidt: *ora et labora* (bid en werk). Dat bidden kan wel zeven uur per dag in beslag nemen. De resterende tijd wordt besteed aan handwerk, zoals werken op het land of werken in het scriptorium, de schrijfkamer waar monniken boeken kopiëren. Dit laatste vraagt veel geduld en precisie, maar in die dagen is het de enige manier om kennis vast te leggen en te verspreiden.

In het psalmboek dat we nu kennen als het *Eadwine Psalter*, plaatst de schrijver-kopieerder Eadwine een zelfportret als illustratie. [204] We zien hem aan een lessenaar werken met een pen en een mes — voor het slijpen van de pen of het wegkrabben van fouten. In de randversiering is een tekst opgenomen: 'Noch mijn faam, noch

mijn lof zal snel sterven'. Eadwine is trots op zijn werk! Dat is uitzonderlijk, want de monniken doen het werk niet voor eigen roem, maar altijd in dienst van het klooster en uiteindelijk van God.

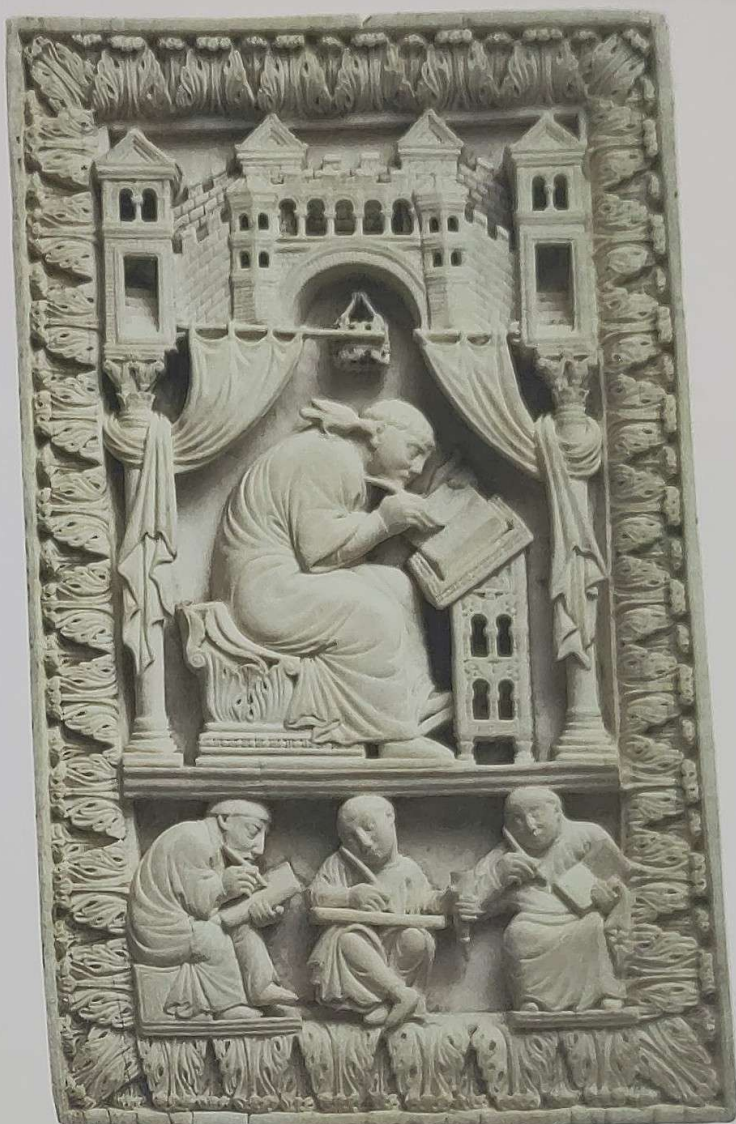
Gregoriaans Op vaste tijden zijn er in de kloosters gebedsdiensten: de getijden. Volgens een vast week- en jaarrooster worden alle 150 psalmen uit de Bijbel gezongen en omlijst met andere gezangen en gebeden, dit alles in het Latijn, de taal van de kerk. In het begin gebruikt iedere streek zijn eigen melodieën. Volgens de overlevering zou Paus Gregorius de Grote hier rond het jaar 600 ordening in hebben aangebracht. [205] In werkelijkheid zijn de regels van de gregoriaanse muziek pas sinds de negende eeuw in gebruik.

Het gregoriaans kenmerkt zich door een eenstemmige gezongen melodielyn in een niet-maatgebonden ritme. Veel van de psalmen worden sober

204 Het Eadwine Psalter, Zelfportret van de kopierder Eadwinus (1170).

gezongen, met voor elke lettergreep één toon. Soms krijgen woorden, zoals 'halleluja' of 'hosanna', extra nadruk door op één lettergreep een reeks van tonen te zingen, als een soort jubelzang. Het gregoriaans brengt ook het begin van de moderne muzieknotatie. Als geheugensteuntje worden er tekentjes, neumen, bovenin de tekst aangebracht. Guido van Arezzo (ca. 990–1050) verbetert dit systeem door twee lijnen aan te brengen, een gele die de toon *c* aangeeft en een rode die de *f* aangeeft. Vervolgens ontstaat de vierlijnige notenbalk met

205 Paus Gregorius laat zich bij het noteren van de muzikeregels influisteren door de Heilige Geest. Ivoren boekomslag, 9de eeuw.

sleutel en een notatie in vierkante noten. Om het instuderen van de muziek verder te vergemakkelijken geeft Guido van Arezzo de verschillende tonen namen. De namen van de toonhoogte ontleent hij aan de tekst van de *Johanneshymne*. Iedere tekstregel begint een toon hoger en de lettergreep waarmee deze begint, bepaalt de naam van de toon. Aan deze duizend jaar oude *Johanneshymne* hebben we ons *do-re-mi-fa-sol-la-ti-do*, oftewel de solmisatie, overgehouden.

Angst en beven

Angst is een kenmerk van de middeleeuwse cultuur. Angst en ontzag voor de almacht van God, die straft in de vorm van natuurrampen, zonsverduisteringen en wat al niet meer. Angst ook voor de onbekende en onbegaanbare wereld buiten de burcht.

Verlos ons van schuld De eerder beschreven *Johanneshymne*, die Guido van Arezzo de monniken leert, is een oproep aan Johannes de Doper. [208] De hymne verwijst naar een Bijbelverhaal waarin God de geboorte van Johannes aankondigt. De vader van Johannes gelooft dit niet en raakt voor straf zijn stem kwijt. Die stem komt pas terug als Johannes is geboren en gedoopt. Vrij vertaald zingen de monniken: 'Mogen uw dienaren met zachte stem uw wonderdaden doen klinken; verlos onze bezoedelde lippen van schuld, Sint Johannes'. Met andere woorden: de monniken vragen Johannes hen de stem te geven om God te eren. En Johannes, zo blijkt uit het Bijbelverhaal, kan dat.

Laatste oordeel Goed en kwaad, schuld en boete, het zijn begrippen die in de elfde en twaalfde eeuw verankerd zijn in het geloof. Het laatste oordeel is een onderwerp dat in de middeleeuwen veel is uitgebeeld. Het wordt beschreven in het laatste Bijbelboek waarin het einde der tijden wordt aangekondigd. Dit gaat gepaard met gruwelijke rampen die het leven op aarde verder onmogelijk maken. Onderdeel van het laatste oordeel is dat Christus als rechter oordeelt over de bestemming van de ziel: hemel, hel of vagevuur. De voorstellingen van het laatste oordeel maken de gelovigen bang en stimuleren hen er alles aan te doen de verschrikkingen van hel en vagevuur te ontlopen. Dat angst gemakkelijk aan te wakkeren is, heeft ook te maken met de alledaagse realiteit. Hongersnood en ziekte komen vaak voor. Struikrovers liggen op de loer. Bewoners van andere burchten zijn in principe vijanden. Het geloof speelt in op die angst, maar reikt ook oplossingen aan. De kerk zegt – in ieder geval in de middeleeuwen –

het laatste oordeel te kunnen beïnvloeden. Tegen betaling of diensten worden *aflaten* verstrekt waarmee Gods straf wordt kwijtgescholden. De angstaanjagende voorstellingen van het laatste oordeel stimuleren gelovigen flink wat aflaten te verdienen. Het verlenen van aflaten levert de kerk in de loop der eeuwen veel geld op.

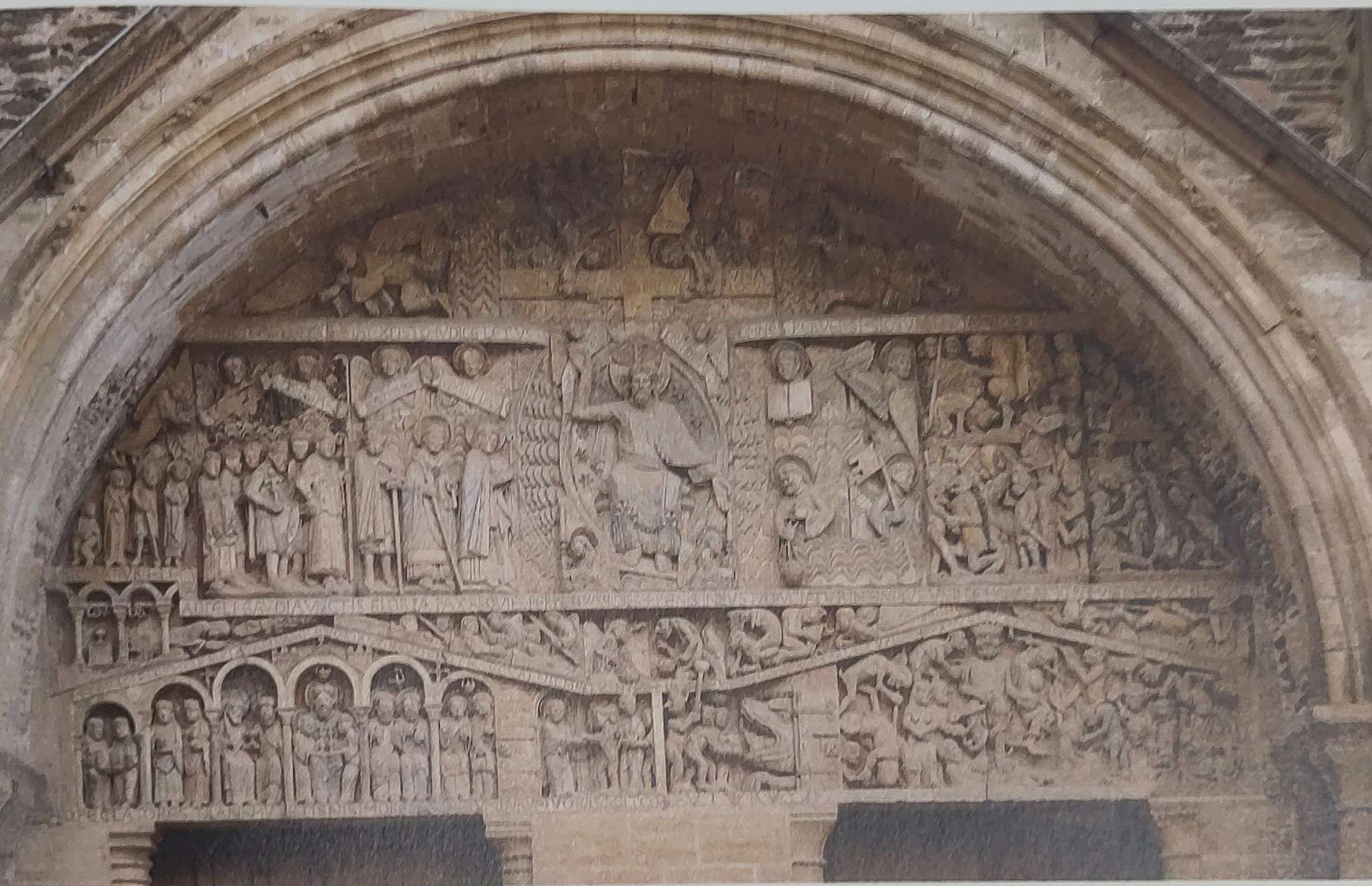
Conques Bezoekers van romaanse kerken staan vaak bij de ingang al oog in oog met het laatste oordeel. Het timpaan boven de ingang van de klooster- en pelgrimskerk in Conques is hiervan een goed voorbeeld. [206, 207] De meer dan honderd beelden zijn hier ingedeeld volgens een schema dat vaak bij romaanse timpanen te zien is. In het midden zit Christus op een troon. Streng maakt hij een scheiding tussen goed en kwaad, tussen de hemel en de hel. Links van Christus heerst orde. In rust zitten figuren onder keurige poortjes rondom Abraham. Maar rechts is het minder vredig. Vanuit het midden worden mensen door helpers van de duivel de hel ingedreven. Achter deze poort heerst de duivel. Hij beslist over de straffen voor de zondaars. Wat te doen met dieven, overspelige vrouwen, verraders en ijdeltuiten? Ze worden door monsters opgegeten, gevierendeeld of gebraden aan het spit! Op een detail uit de rechterhelft van het timpaan zie je hoe Judas wordt opgehangen. Hij verraadde Christus in ruil voor geld, wat nog te zien is aan de geldbuidel om zijn nek. Daaronder wordt een tong uitgerukt: de straf voor roddelen of kwaadsprekerij. De foltering in de hel zijn verbonden met ondeugden of zonden die tijdens het leven op aarde zijn begaan. Het timpaan was vroeger helemaal beschilderd en hier en daar zitten nog verresten. In kleur moet de voorstelling nog angstaanjagender zijn geweest. Op de architraaf staat de tekst:

O peccatores, transmutetis nisi mores iudicium durum vobis scitote futurum, wat wil zeggen: 'O zondaars, besef welk een hard oordeel u te wachten staat, als gij uw manier van leven niet grondig verandert'. Wie goed kan kijken heeft deze waarschuwing niet echt meer nodig.

206

Conques (Aveyron, Frankrijk)
met de kloosterkerk Sainte Foy,
11de eeuw.

207

Beeldhouwwerk hoofdportaal
Sainte Foy, Conques (Aveyron, Frankrijk),
11de eeuw.

Ut quē-ant lāxis re-sonā-re fibrīs

Mī-ra gestō-rum fāmu-lī tu-ō-rum,

Sōl-ve pollū-tī lābi-lī re-d-tum, Sāncte Jo-ānnes.

208

Johanneshymne, muzieknotatie
Guido van Arezzo.

Pelgrimstocht

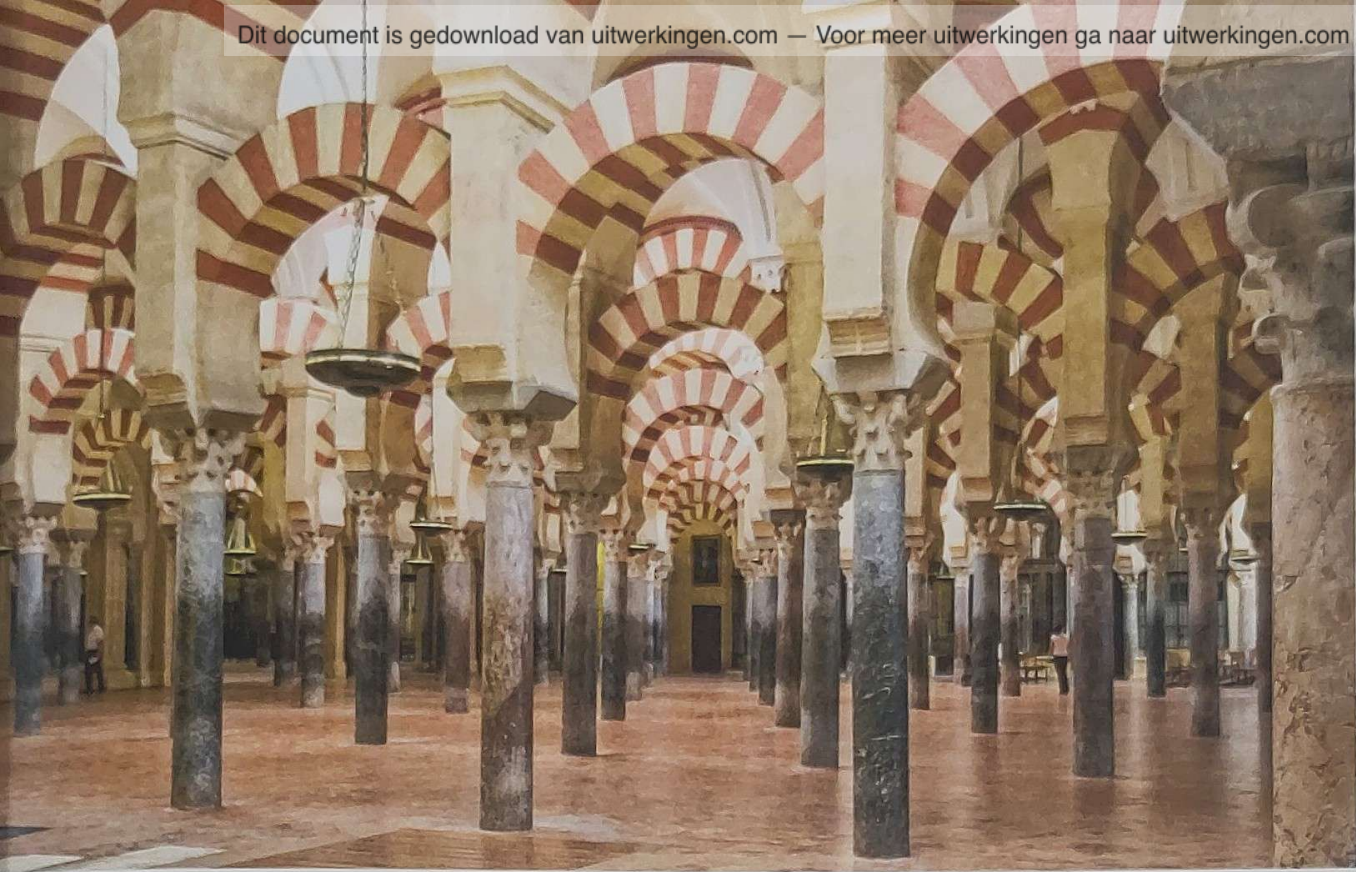
Pelgrimstochten brengen de gelovigen dichtbij de belangrijkste relieken. Het ondernemen van een pelgrimstocht is een manier om de fouten die iemand tijdens zijn leven maakt weer goed te maken. De kruistochten hebben een meer militair karakter en zijn bedoeld om terrein terug te winnen op de islam.

De route Rome, Santiago de Compostella en Keulen zijn in de middeleeuwen veel gekozen reisdoelen voor een pelgrimage. In Rome kunnen graven en overblijfselen van enkele apostelen worden bezocht. Reizigers naar het Noord-Spaanse Santiago de Compostella bezoeken het graf van apostel Jacobus de Oudste. In Keulen worden de relieken van de drie koningen bewaard. Pelgrimstochten zijn gevaarlijke ondernemingen, die al gauw maanden in beslag nemen. Pelgrims volgen vaste routes. Zo ligt Conques op de noordelijke route naar Compostella. In een verder onbegaanbaar landschap bloeit langs deze routes de religie, cultuur en economie op. De Noord-Spaanse route naar Compostella, langs steden als Léon en Burgos, leidt de pelgrims langs de gebiedsgrens van het christendom. Voorbij Compostella ligt alleen nog Finestere: het 'einde van de wereld'. Ten zuiden van de route begint de invloedsfeer van de islam.

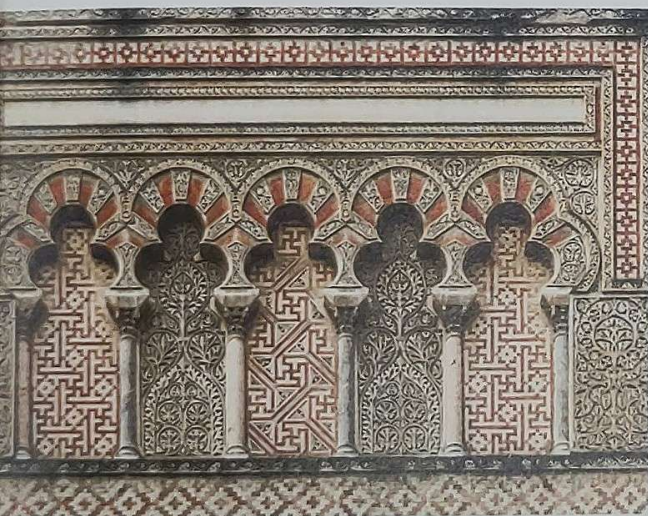
Córdoba In de middeleeuwen beleeft de islamitische beschaving een hoogtepunt. De Arabieren hebben in korte tijd het Midden-Oosten en grote delen van Noord-Afrika veroverd. Er worden rijk versierde moskeeën en paleizen gebouwd. De handel, wetenschap en kunsten bloeien. Abd ar-Rahmân I (de immigrant) verovert de zuidelijke helft van Spanje en Portugal. Córdoba wordt de hoofdstad van dit Spaans-Arabische rijk, waar een kruisbestuiving plaatsvindt tussen de lokale en Arabische cultuur. Abd ar-Rahmân I start in 784 met de bouw van de Grote Moskee in Córdoba. [209] De razendsnelle bouw is een gezamenlijke inspanning van lokale en Arabische handwerklieden. Binnen een jaar verrijst er een moskee waarin plaatselijke en Arabische stijlen gecombineerd worden. Zo zijn de

zuilen waarschijnlijk afkomstig van oude Romeinse gebouwen. Omdat deze aan de korte kant zijn, heeft de architect een originele oplossing bedacht om het gebouw hoger te maken. Hij plaatst twee bogen boven elkaar. Met name de onderste boog in de vorm van een hoefijzer is typisch Arabisch. [210] Omdat de opvolgers van Abd ar-Rahmân I de Grote Moskee steeds verder uitbreiden, doet de moskee denken aan een labyrint. In 987 is de moskee twee keer zo groot als oorspronkelijk en telt maar liefst 544 zuilen.

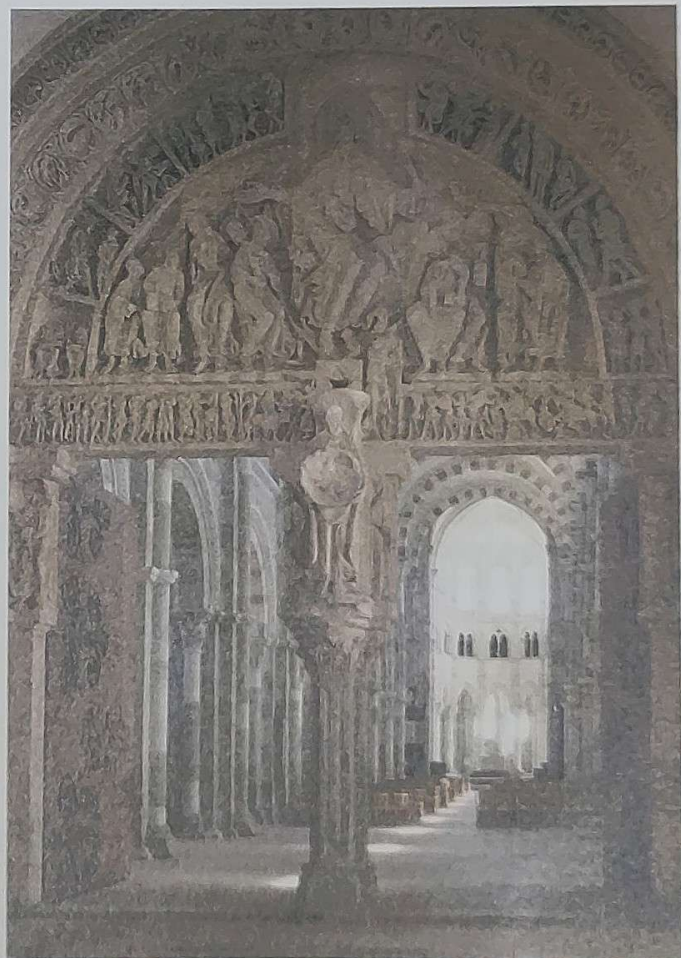
Kruistochten De wens Jeruzalem op de islam te heroveren, leidt in 1096 tot de eerste kruistocht. De oproep hiertoe van Paus Urbanus II brengt in Frankrijk, Duitsland en Italië enorme legers op de been die gezamenlijk richting het oosten trekken. Voor ridders betekent de kruistocht dat ze aflaten kunnen verdienen door te vechten en dus gewoon hun werk te doen. Na een barre tocht van vier jaar richten de kruisvaarders een slachting aan in Jeruzalem. De stad waar tot dan toe christenen, joden en moslims vreedzaam naast elkaar hebben geleefd wordt compleet geplunderd. In 1146 roept Bernardus van Clairvaux (1090-1153) in de Sainte Madeleine in Vézelay de gelovigen op voor een tweede kruistocht. Deze kerk is al een vertrekpunt voor pelgrims naar Santiago de Compostella en speelt dus een belangrijke rol in de verspreiding van het christelijk geloof. In de ontvangstruimte, de narthex, van de kerk in Vézelay is een timpaan met Christus op zijn troon. [211] Vanaf zijn troon zendt hij de apostelen uit om het geloof te verspreiden tot in de verste uithoeken. In de boog rondom Christus staan de volken afgebeeld waaraan het evangelie al is verkondigd. De niet-christelijke volken worden aan de voeten van Christus op de architraaf afgebeeld als reuzen, dwergen of als mensen met enorme flaporen. De wonderlijke verzameling figuurtjes laat zien dat er voor de niet-christelijke wereld weinig eerbied was. Na de tweede kruistocht volgen er nog meer, die nauwelijks iets anders opleveren dan een diepe kloof tussen de Christelijke en Arabische wereld.

209 Grote Moskee Córdoba, Zuid-Spanje (vanaf 784).

210 Grote Moskee Córdoba, Zuid-Spanje (vanaf 784).

211

Portaal Sainte Madeleine,
Vézelay (vanaf 1120).

Luxe of sober

Rond het jaar 1000 vergaren de kloosters veel bezittingen en kapitaal uit schenkingen en erfenissen. De kloosterorden leven van dit geld in grote luxe. Dit staat in schril contrast met de armoede van de bevolking. Bernardus van Clairvaux bekritiseert deze pracht en praal.

Cluniacenzers De kloosters van de Cluniacenzers, een orde ontstaan vanuit de abdij te Cluny in Midden-Frankrijk, staan bekend om hun enorme rijkdommen en macht. Ter meerdere glorie van God worden deze gebruikt voor het vervaardigen van oogverblindende misgewaden, reliekhouders en wierookvaten. Bovendien is de Cluny-orde verantwoordelijk voor de bouw van honderden kloosters en kerken waaronder de *Sainte Madeleine* in Vézelay. Deze kerk, een van de zuiverste voorbeelden van een Cluniacenzers-kerk, is bedevaartsoord en vertrekplaats van de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella. Het publiek wordt hier ontvangen in een grote voorhal. Via een ruime kooromgang kunnen bezoekers ook tijdens de diensten langs de kapellen en relieken lopen. De architectuur van de kerk staat symbool voor de pelgrimstocht die hier start. Vanuit de narthex (voorhal) loop je eerst onder een poort door waarboven Christus op een troon is afgebeeld. [211] Dan kom je in het donkere middenschip. Hier zijn op kapitelen afbeeldingen gebeeldhouwd die je waarschuwen voor duivelse verleidingen. Als die overwonnen zijn, kom je bij de apsis, waar het licht is als symbool voor het Rijk Gods: het uiteindelijke doel van de tocht. [212] Omdat tegenwoordig alle goud- en zilverwerk niet meer open en bloot in deze kerk staat te pronken, is het interieur op het eerste gezicht wat sober. Maar als je goed kijkt, zie je dat de meer dan honderd kapitelen van de pijlers en halfzuilen rijk zijn bewerkt.

Cisterciënzers De luxe, zo kenmerkend voor de cluniacenzers, leidt tot onvrede bij een deel van de kloosterlingen. Rond 1100 verlaten ze de orde en stichten een nieuwe orde waar soberheid troef is. Bernardus de Clairvaux sluit zich hierbij aan. Hij

schrijft: 'De kerk fonkelt van alle kanten, maar de armen leven in ontbering; haar stenen zijn bedekt met goud, maar haar kinderen hebben niets om zich mee te kleden'. De kerken en kloosters van zijn orde, de cisterciënzers, zijn nauwelijks versierd en maken een sobere indruk. Bernardus van Clairvaux wil dat de kloosters juist worden gebouwd in onherbergzame gebieden, geïsoleerd van pelgrims en weldoeners die de kloosters overladen met giften. Het kloostercomplex bij Fontenay in Frankrijk (vanaf 1133) geeft een goede indruk van de eenvoud die Bernardus voorstaat. [213] Centraal in het complex ligt de kloostertuin. In tegenstelling tot de woestenij rond het de klooster is de tuin strak en symmetrisch. Voor de monniken, die bijna nooit buiten de poort van het complex komen, is deze tuin een afspiegeling van de goddelijke orde. Rondom de tuin loopt de kloostergang, kaal en zonder beeldhouwwerk. De gang verbindt de verschillende gebouwen waaruit het klooster bestaat. Het bouwen van torens is binnen de orde niet toegestaan. Ook ontbreekt een indrukwekkende entree met een gebeeldhouwd laatste oordeel.

Voorlopers De kerk in het kloostercomplex van Fontenay is kaal. [214] Binnen de regels van de cisterciënzer orde is het niet toegestaan muren, zuilen en gewelven te beschilderen of achter beeldhouwwerk te verbergen. De heilige atmosfeer in hun kerken wordt enkel bepaald door architectuur, waarin harmonieuze verhoudingen en invallend licht moeten verwijzen naar God. De cisterciënzers hebben veel belangstelling voor bouwtechnische aspecten. Ze gebruiken als eersten spitsbogen en dragen zo veel bij aan de verdere ontwikkeling van de gotiek. Omdat Bernardus alle opsmuk en uiterlijk vertoon afwijst, worden in dit klooster de handgeschreven boeken niet meer voorzien van illustraties. Voor de liturgie stelt Bernardus nieuwe regels op, waarin voor uiterlijk vertoon geen plaats meer is. De meningsverschillen over luxe en weelde *ter ere van God* of soberheid naar *het voorbeeld van Christus* houden de kerk in de twaalfde eeuw veel bezig. Het zijn de eerste tekenen van verdeeldheid in de kerk.

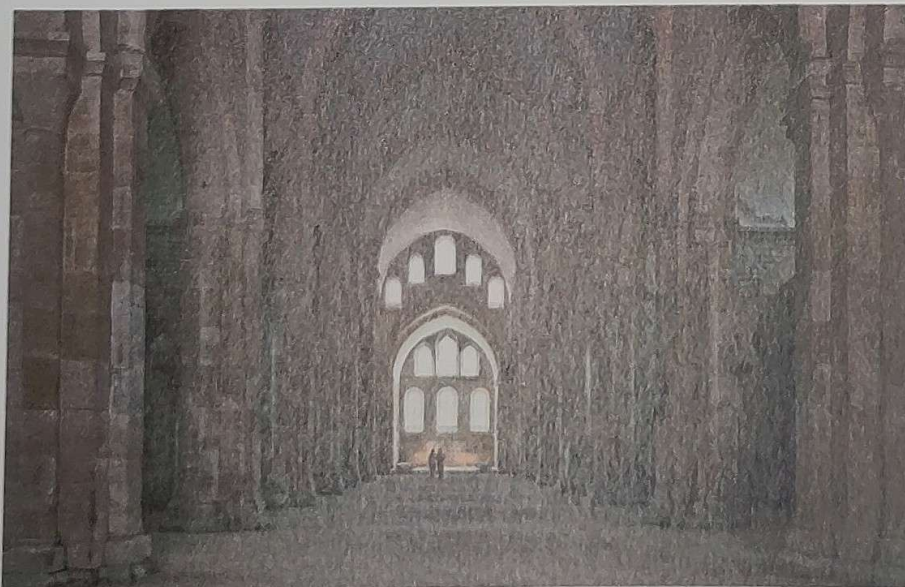

212 Middenschip Sainte Madeleine, Vézelay (vanaf 1120).

213

Kloostercomplex Fontenay
(vanaf 1133).

214

Interieur kerk kloostercomplex
Fontenay (vanaf 1133).

2.2 Kathedralen

In de late middeleeuwen raken veel steden overbevolkt. Het is niet meer mogelijk al het benodigde voedsel in en rond de grote steden te verbouwen. De gesloten plattelandseconomie maakt daarom plaats voor handel. In de steden hebben naast de adel en geestelijkheid ook de burgers zeggenschap. De hele burgerij zet zich in voor de bouw van grote en hoge kerken of kathedralen. De burgers doen vanaf nu ook mee aan de gebedsdiensten. Om hen aan te spreken, verandert er veel in de kerk. De diensten worden spannender gemaakt met meerstemmige muziek en toneelmatige uitbeelding van de in het Latijn voorgelezen of gezongen teksten. Christus wordt steeds meer als een gewoon mens voorgesteld en niet meer als een koning die wetten voorschrijft.

- 1081-1151** Abt Suger, grondlegger van de gotiek
- 1140** Start verbouwing kathedraal Saint-Denis
- 1163** Start bouw Notre-Dame, Parijs
- 1194** Start bouw kathedraal in Chartres
- 1150-1250** Notre-Dame, school polyfone kerkmuziek
- 1211** Start bouw Notre-Dame, Reims

Kathedraal van Reims In de 12de en 13de eeuw bouwt bijna elke zichzelf respecterende bisschopsstad een nieuwe kathedraal. De steden gaan een concurrentieslag aan waarbij het belangrijk is elkaar te overtreffen met een nog hogere, grotere of rijker versierde domkerk. De bouw van deze kathedralen wordt bekostigd door schenkingen en hoge belastingen voor de stadsbewoners. De bouwstijl die zich vanaf 1150 vanuit Frankrijk over Europa verspreid noemen we de gotiek. Een goed bewaard voorbeeld uit die periode is de kathedraal van Reims. In deze kathedraal worden tot 1825 de Franse koningen gekroond. Er wordt aan de kathedraal gebouwd door de plaatselijke gilden en — voor het meer gespecialiseerde werk — door bouwloges die van werkplek naar werkplek trekken. Als een soort keurmerk laten de bouwloges tekens achter op hun bijdragen aan de kerk. Letterlijk en figuurlijk drukken de afzonderlijke bouwmeesters van de loges een stempel op de bouw. De westgevel in Reims is kenmerkend voor de gotiek. [215] In plaats van de massieve gesloten muren van de romaanse kerken is deze gevel veel

transpanter, met grote roosvensters en open-gewerkte torens. Anders dan de romaanse kerken zijn gotische kerken bedoeld om veel mensen te ontvangen. Daarom stroomt door de vensters veel licht naar binnen en klinkt vanuit de open toren het geluid van de kerkklokken over de hele stad. In de gevel zijn spitsbogen toegepast in plaats van de romaanse rondbogen. Deze bogen bieden de mogelijkheid om hoger te bouwen. De gevel in Reims bestaat uit drie lagen. Onderaan de drie entrees met spitsbooggewelven. In het midden een enorm roosvenster en de eerste openingen voor het klokkenwerk. Helemaal boven bevinden zich een rij met koningsbeelden en de twee open-gewerkte spitsen van de torens.

Annunciatie en Visitatie De westgevel in Reims telt honderden beelden. In het linkerportaal staan onder meer vier beelden die passen bij het thema dat ook in het gewelf te zien is: de aankondiging van de geboorte van Christus. [216] De twee linkerbeelden zijn het oudst. Ze vertellen het verhaal van de *annunciatie*: de engel Gabriël die Maria vertelt

215

Westgevel kathedraal Notre-Dame, Reims, met het Koningsportaal (vanaf 1254).

216

Westportaal kathedraal Notre-Dame, Reims. Detail: *Annunciatie* en *Visitatie* (1230-1255).

dat ze zwanger zal zijn van Christus. De twee rechterbeelden stellen de *visitatie* voor: de al zwangere Maria wordt bezocht door de toekomstige moeder van Johannes de Doper.

De beelden staan los van de muur en dat is nieuw ten opzichte van de romaanse periode, waarin beelden nog in de muur van de gevel zijn opgenomen. Deze beelden zijn zeer gedetailleerd. Elke plooï van de kleding is uiterst precies. De gezichten

tonen zeer scherpe emoties en door de armgebaren lijken de figuren van de beelden echt met elkaar te praten. Het is opvallend dat in de twee rechterbeelden, die twintig jaar na de linkerbeelden zijn gemaakt, al deze kenmerken het verst zijn doorgevoerd. Dit laat zien dat de belangstelling voor het goed uitbeelden van mensfiguren groeit bij de overgang van romaans naar gotiek.

God is licht

Abt Suger wordt beschouwd als de grondlegger van de bouwstijl die wij nu gotiek noemen. Zijn uitgangspunt is dat de architectuur van de kerk een afspiegeling is van het goddelijke. Bij veel romaanse kerken worden bezoekers meteen afgeschrikt met het Laatste Oordeel. De gotiek legt meer de nadruk op de beloning die gelovigen in het hiernamaals te wachten staat.

Saint Denis Anders dan Bernard de Clairvaux benadrukt abt Suger (1081–1151) dat publiek meer dan welkom is in het kerkgebouw. Hij wil dat kerkarchitectuur imponeert om meer pelgrims te lokken en nog meer giften te genereren. In een kerk dient het publiek het goddelijke als een soort wonder te ervaren. Dat goddelijke wordt door Suger gelijkgesteld met *licht*. Het idee dat God licht is, komt uit eeuwenoude geschriften van Dionysius de Areopagiet. Door Suger en zijn tijdgenoten wordt deze Dionysius verward met Dionysius van Parijs die in de derde eeuw het christendom naar Frankrijk bracht. Aan deze vergissing is te danken dat de gotiek, die vorm geeft aan het idee dat God licht is, in Frankrijk beschouwd wordt als een echte nationale bouwstijl.

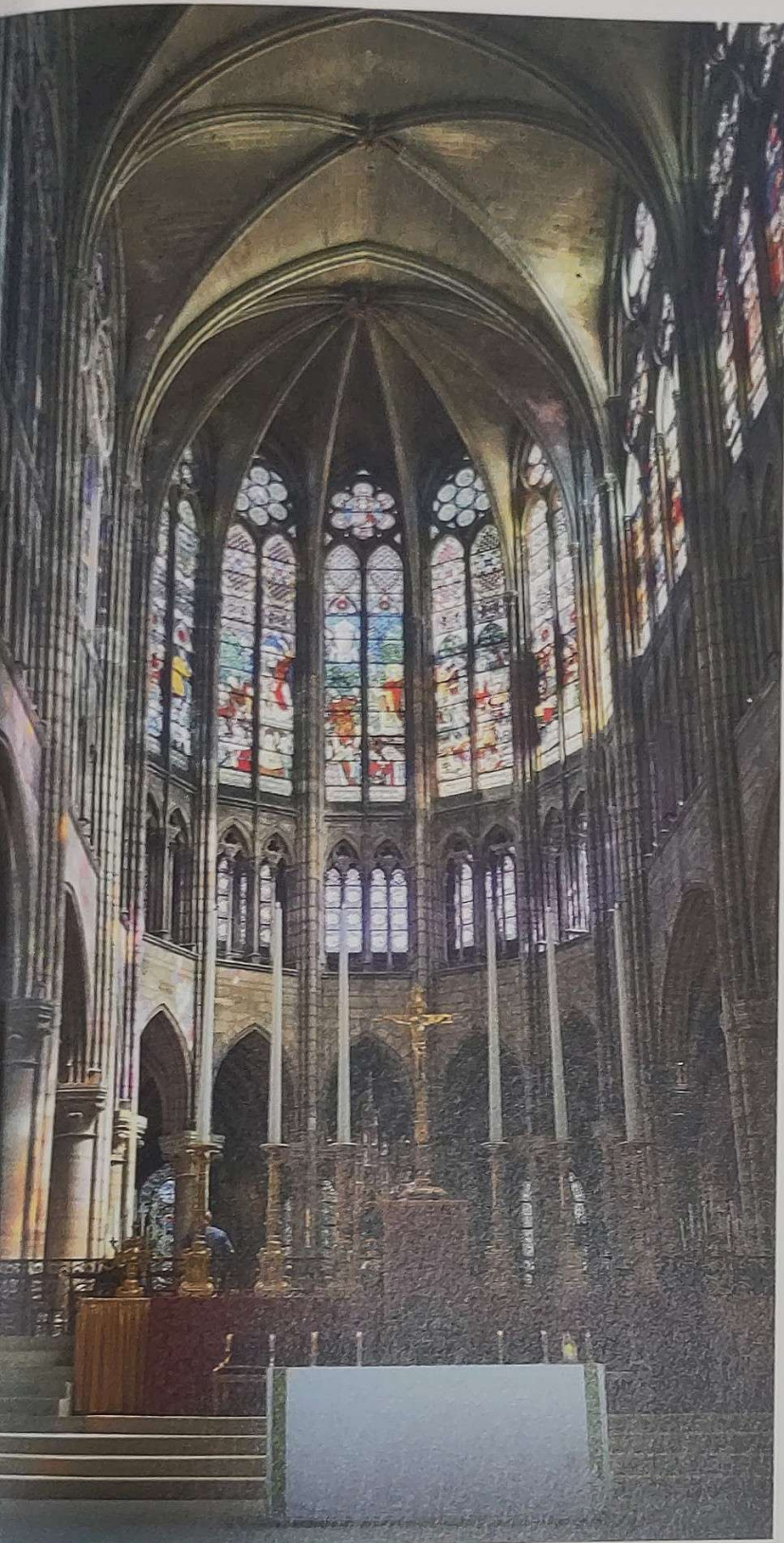
Suger past het uitgangspunt dat God licht is voor het eerst toe bij de verbouwing van de kerk waar de relieken van Dionysius van Parijs worden bewaard: de Saint-Denis. Zijn graf is dan al een populaire bestemming voor pelgrims, maar Suger ziet mogelijkheden het bezoek verder te stimuleren. Suger is niet echt een bouwmeester of architect. Wellicht heeft hij de hand gehad in het kiezen van de meest getalenteerde bouwloges, maar hij heeft nooit aan de tekentafel gezeten. Hij is wel de theoreticus en filosoof die het idee 'God is licht' uitdiept door een architectuur te stimuleren die het mogelijk maakt licht van alle kanten binnen te laten, gefilterd door gekleurd glas. [217]

Chartres In navolging van Dionysius beschrijft Suger de verspreiding van goddelijk licht als een soort hiërarchie. Het licht valt de kerk binnen vanuit één bron: de zon. Gebrandschilderde ramen

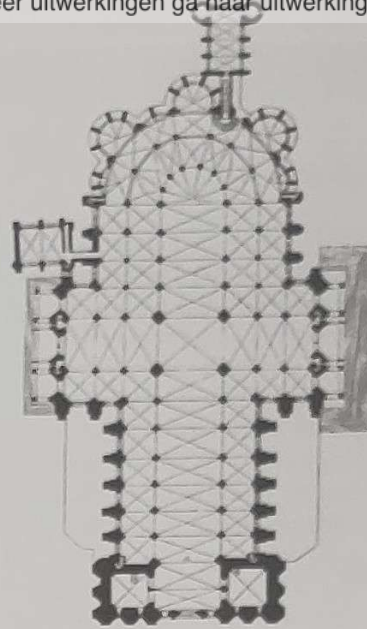
filteren en verspreiden het licht dat weer opgevangen wordt door spiegelende materialen zoals edelstenen, zilver en goud, waarmee kerkschatten zijn bewerkt. In Sugers ogen zou de kerk zou een soort waterval van licht moeten zijn.

In de kathedraal van Chartres is dit lichtspektakel goed zichtbaar. Via grote vensters in het verhoogde middenschip valt veelkleurig licht binnen. De kolommen rond het koor zijn nog slanker dan in de rest van de kerk. Het lijkt alsof de wanden hier enkel bestaan uit glas. In drie portalen zijn enorme roosvensters aangebracht. Die grote hoge ramen zijn mogelijk gemaakt door het toepassen van skeletbouw. Skeletbouw zorgt ervoor dat het gewicht van het dak niet meer gedragen wordt door de muren, zoals bij romaanse kerken. In plaats daarvan wordt het gewicht afgeleid via een ingewikkeld stelsel van ribben die verbonden zijn met luchtbogen en pijlers. [218] Vanaf de buitenkant zie je dat de luchtbogen naar buiten steken. Het lijkt wel alsof de kathedraal in de steigers staat. [219]

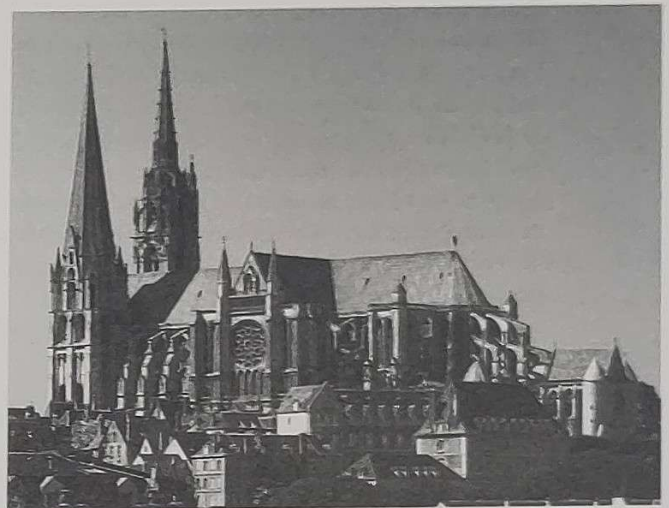
Incarnatievenster In gotische kathedralen worden in vensters met veelkleurige stukjes glas-in-lood allerlei verhalen uit de Bijbel uitgebeeld, zoals het *Incarnatievenster* in Chartres. Hier wordt het verhaal over de geboorte van Christus verteld in dertig voorstellingen. Op de detailfoto van dit venster herken je de drie koningen die de ster volgen om bij Christus' geboorteplaats Bethlehem uit te komen. [220] Zij overladen Christus met kostbare geschenken en begroeten de pasgeborene als een koning. De voorstellingen over de geboorte van Christus sluiten aan bij een tijd waarin de ongeletterde burgers behoefte hebben aan herkenbare verhalen en personages. In de loop van de late middeleeuwen verandert — mede hierdoor — de kijk op Christus van een afstandelijke rechter, in een mens van vlees en bloed. Een mens dat als 'kindeke' geboren wordt in een stal en wreed ter dood wordt gebracht aan het kruis. Bovendien een zoon met een moeder die hierop reageert met voor iedereen herkenbare emoties.

217 Koor Saint-Denis (1140-1144).

218 Plattegrond kathedraal Notre-Dame, Chartres (13de eeuw).

219 Exterieur kathedraal Chartres (13de eeuw).

220 Detail incarnatievenster, westportaal kathedraal Chartres (ca. 1150).

De liturgie

De eredienst of liturgie rond het altaar van een kerk was oorspronkelijk bedoeld voor priesters, monniken, en andere insiders die de rituelen en Latijnse teksten wisten te plaatsen. De diensten in de kathedralen en andere stadskerken worden echter ook bezocht door leken, de niet-ingewijde burgers. Om hen ter wille te zijn wordt de liturgie aantrekkelijker gemaakt.

Polyfonie In de twaalfde eeuw hechten componisten steeds minder belang aan het verstaanbaar zingen van liedteksten. De kapelmeesters van de Notre-Dame in Parijs laten als eerste het éénstemmige karakter van de gregoriaanse muziek los. Zij ontwikkelen de driestemmige polyfonie. *Alleluia nativitas* (ca. 1200) van kapelmeester Perotin (ca. 1160–ca. 1230) is daar een goed voorbeeld van. Je hoort de oorspronkelijke gregoriaanse melodie nog terug als zeer langgerekte tonen, gezongen door de tenor. Het lijkt wel een soort *slow motion*. Zo'n vaststaand, door de tenor gezongen melodisch motief van lange noten noemen we *cantus firmus*. Rond deze langgerekte tonen variëren hogere stemmen, de contratenoren, met snelle en beweeglijke melodieën. De woorden *Alleluia nativitas* zijn niet meer te verstaan. Het zingen van alleen al het eerste woord van deze ode aan de geboorte van Maria duurt twee minuten. [221]

De mis In *La messe de Notre Dame* (1363) van Guillaume de Machaut (1300–1377) zijn vier gelijkwaardige stemmen te horen met elk eigen melodielijnen en bijbehorende teksten. Een mis bestaat gewoonlijk uit gezongen delen die in vaste volgorde worden gezongen: *Kyrie* (roep om Goddelijke bescherming), *Gloria* (aanbidding van God), *Credo* (bevestiging van het geloof), *Sanctus* (lofzang) en als laatste het *Agnus Dei* (verzoek aan God om zich te bekommeren om de gelovigen). Meestal wordt de mis samengesteld uit muziek van verschillende componisten. De mis van De Machaut is de oudst bekende mis waarvan alle delen geschreven zijn door één componist en is oorspronkelijk bedoeld om uitgevoerd te worden in de kathedraal Notre-Dame in Reims. De com-

plexe zangpartijen komen goed tot hun recht in de hoge binnenruimte van deze gotische kathedraal. Net als in de vormgeving van het gebouw voegen herhaling, variatie, ritme en lijnenspel zich samen tot een groots en haast mysterieus geheel. Hoge en lage tonen lijken de ruimte volledig te vullen. De Machaut schrijft naast zijn beroemde mis tientallen niet-kerkelijke liederen. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van het meerstemmige Franse chanson. [223]

Liturgisch drama De muziek is niet het enige dat de mis aantrekkelijker maakt. Bij speciale gelegenheden krijgt de kerkganger ook nog eens liturgisch drama te zien. Het liturgische drama is een poging om de handelingen van de mis te verduidelijken aan de kerkganger. Hiervoor worden de Bijbelteksten waarop de mis is gebaseerd zonder veel ingrepen overgezet in dialogen. Met een vaste rolverdeling en regieaanwijzingen ontstaat op die manier een vorm van theater in de kerk.

Pasen is het belangrijkste feest voor de Katholieke Kerk. De paasmis herdenkt de kruisiging van Christus en zijn opstanding uit de dood. Dit verhaal, de passie, is uitstekend geschikt om verlevendigd te worden met toneelspel. De eerste aanzet tot een paasspel komt voort uit het Bijbelverhaal waarbij drie Maria's op zoek zijn naar het graf van Christus vlak na de kruisiging. [222] De priester vraagt aan de vrouwen: *Quem quaeritis?* (wie zoekt gij?). Het antwoord van de drie Maria's wordt gezongen door drie koorknappen die tegelijk antwoorden: 'Jezus van Nazareth, de gekruisigde'. De priester reageert daar weer op. Dankzij kostuums, decorstukken en rekwisieten wordt de tekst voor het publiek nog meeslepender. In de loop van jaren worden er ook delen van het liturgisch drama op andere plekken in de kerk gespeeld, om verplaatsingen in het verhaal te illustreren. Een verdere ontwikkeling is dat de volkstaal aarzelend de rol overneemt van de oorspronkelijke Latijnse Bijbelteksten. Het liturgisch drama wordt daardoor steeds minder een mis en meer en meer theater. Dat bevalt niet iedereen en leidt ertoe dat begin veertiende eeuw het liturgisch drama een eigen plek krijgt buiten de kerk in de vorm van een mirakelspel of passiespel.

221 Perotin, *Alleluia nativitas* (ca. 1200).

222 Illustratie Karolingisch manuscript *Quem quaeritis*, aanzet tot liturgisch drama (ca. 1000).

223

Guillaume de Machaut
schrijft een ballade.
Boekillustratie, 14de eeuw.

2.3 Steden

In de late middeleeuwen krijgt, naast kerk en adel, ook de burgerij invloed op culturele zaken. Die ontwikkeling doet zich het sterkst voor in de snel groeiende steden; binnen Europa het eerst in het huidige Noord-Italië. In steden zoals Florence, Venetië, Genua en Siena zijn het steeds vaker de burgers die bepalen hoe de stad eruit komt te zien. Niet de kathedraal valt in deze steden het meest op, maar de palazzo's waar het stadsbestuur zetelt. Op het grensvlak tussen religie en volksvertier ontstaan er vormen van straattheater, soms als onderdeel van dagenlange feesten. Er komt steeds meer ruimte voor dichters en musici die zich bedienen van de eigen volkstaal en de status van kunstenaar krijgen. De renaissance kondigt zich aan.

- 1181-1226** Franciscus van Assisi
- 1200-1400** Religieus drama buiten de kerk: mirakelspel, passiespel
- 1200-1350** Troubadours
- 1209** Stichting van Franciscaner kloosterorde
- 1216** Stichting van Dominicaner kloosterorde
- 1220** Bedelorden vestigen zich in de steden
- ca. 1300-1377** Guillaume de Machaut (Ars Nova)
- 1378-1394** Clemens VII tegenpaus in Avignon (Ars subtilior)

Palazzo Pubblico In het centrum van een middeleeuwse West-Europese stad loop je al snel tegen een kerk of kathedraal aan. In sommige Italiaanse steden is dat echter anders. Daar vormt niet de kerk het centrum, maar het stadhuis. Een goed voorbeeld hiervan is de Toscaanse stad Siena. Net als in andere Europese steden stijgt in de late middeleeuwen het aantal inwoners hier enorm. Al die burgers willen binnen de veilige stadsmuren wonen, maar omdat Siena op heuvels ligt is de ruimte beperkt. Er moet dicht op elkaar en hoog worden gebouwd. Ondanks die beperkte ruimte ligt er midden in Siena een ruim plein: het Piazza del Campo. Het belangrijkste gebouw aan het plein is het stadhuis, het Palazzo Pubblico. Een imposante toren steekt ver boven de middeleeuwse stad uit en onderstreept de status van het palazzo. Hier zetelt de *Nove*, het burgerlijke stadsbestuur van Siena. Dat de burgers hier de baas zijn en niet de kerk of de adel, zie je ook aan de indeling van het

plein in negen segmenten die als een punt wijzen in de richting van het Palazzo. De schilderijen in het stadhuis laten zien dat de bewoners van Siena hun stad zo modern en democratisch mogelijk willen besturen, zodat iedereen er gelukkig kan leven.

Het goede bewind De *Nove* bestaat voornamelijk uit rijke kooplieden en bankiers. De bestuursvorm van de stadstaat Siena komt vrij dicht in de buurt van wat wij tegenwoordig onder een republiek verstaan. In de leefregels die de *Nove* zichzelf en de burgers voorhouden, klinken waarden door als rechtvaardigheid, voorzichtigheid, kracht en matigheid. In het stadhuis worden deze waarden in woord en beeld overgebracht op de veelal analfabete inwoners van Siena.

In 1338 geeft de *Nove* de schilder Ambrogio Lorenzetti (ca. 1290-1348) opdracht voor het maken van twee fresco's in een van hun vergaderzalen. Op

224 Ambrogio Lorenzetti *Het goede bewind* (fresco, detail) (1338).

Het goede bewind (1338) zijn de gevolgen van goed en verstandig bestuur te zien. [224] Het tweede fresco toont de verschrikkingen van slecht bestuur. In *Het goede bewind* schildert Lorenzetti een levendige stad, waarin alles vlekkeloos verloopt. Er wordt gedanst, een priester geeft les en ambachtslieden zijn aan het werk. Op het platteland werken de boeren en ezels vervoeren hun opbrengst naar de markt. De boodschap is dat dit het resultaat is van goed bestuur. Bijna alle terreinen waarmee

het bestuur zich bezighoudt zijn in de voorstelling terug te vinden, zoals de verdediging van de stad, de rechtspraak, het bestuur over de provincie, de zorg voor onderwijs en zieken, het reguleren van handel en de bescherming van de ambachten. Lorenzetti schildert dit alles in een zeer naturalistische stijl. Hij heeft heel nauwkeurig gekeken. Niet eerder in de geschiedenis is zo'n gedetailleerd beeld gegeven van het alledaagse leven in de stad.

Spel en straattheater

Volksvermaak hoort bij de stad. De kerk, die hierover niet altijd even enthousiast is, beschouwt straatartiesten als 'minstrelen van de satan' en veroordeelt ze. Hetzelfde geldt voor dansen. Als het liturgisch drama steeds meer op straattheater begint te lijken, wordt het uit de mis geweerd. Buiten het kerkgebouw ontstaat er een synthese tussen straattheater, processies en liturgisch drama: het mysteriespel.

Volksfeesten Door zijn komvorm doet het Piazza del Campo in Siena denken aan een amfitheater, met het stadhuis als levensgroot decorstuk. De bestrating van het plein versterkt deze blikrichting: verschillende kleuren stenen verdelen het plein in negen segmenten die samenkomen voor de entree van het palazzo. Ieder segment staat voor een van de afgevaardigden in de *Nove*. Alle belangrijke gebeurtenissen, zoals de dagelijkse markt, terechtstellingen en openluchtmissen spelen zich op dit plein af. Dat geldt ook voor allerlei volksfeesten.

De paardenrennen (Palio genoemd) die tegenwoordig nog altijd op dit plein worden gehouden, hebben een lange voorgeschiedenis. In de veertiende eeuw gingen bewoners uit verschillende steden hier met elkaar op de vuist in nagespeelde veldslagen. Toen dat spel verboden werd omdat er te veel doden vielen, werden het stierengevechten [225] en uiteindelijk paardenrennen zoals we die nu nog kennen. De wijken die het op de Palio tegen elkaar opnemen, zijn het hele jaar door bezig met voorbereidingen. Elke historische stad in Italië heeft zo zijn eigen feesten. Typisch voor dit soort feesten is de volledige overgave, de roes, het gevaar, maar vooral de saamhorigheid met de eigen stad of wijk.

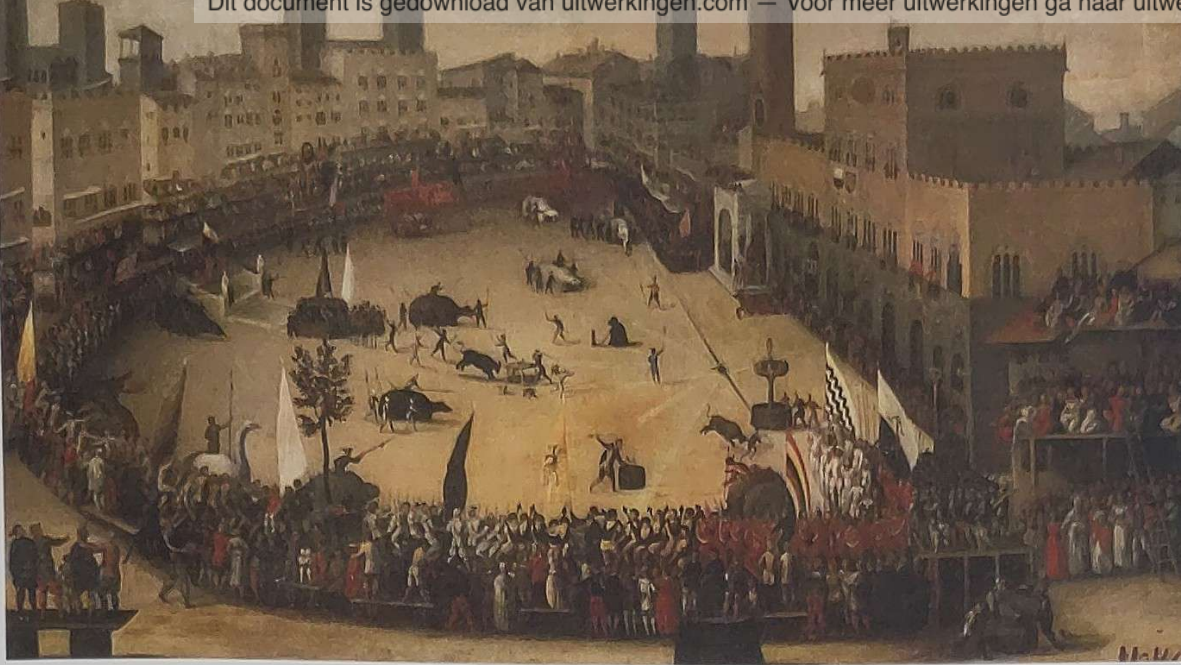
Passiespel Uit het liturgisch drama ontstaat het mysteriespel. De spelen bouwen door op Bijbelteksten en zijn vaak gekoppeld aan de religieuze kalender. Het mysteriespel kan uitgroeien tot een feest dat soms dagenlang duurt en waarbij een groot deel van de stad betrokken is. Uit de over-

geleverde teksten blijkt dat er veel werk wordt gemaakt van allerlei theatrale effecten om bijvoorbeeld aardbevingen, overstromingen en branden zo echt mogelijk weer te geven.

Het passiespel is een variant op het mysteriespel. Het passiespel volgt het lijdensverhaal rond de kruisiging van Christus. Het wordt gespeeld rond Pasen, soms in een tijdsverloop dat van dag tot dag overeenkomt met de verhalen in de Bijbel. Aan het decor van de Passiespelen van de Franse stad Valenciennes is te zien dat het spel over verschillende podia verdeeld wordt. [226] Van links naar rechts zijn te zien: het paradijs, het huis van Maria in Nazareth, een tempel, de poort van Jeruzalem, een paleis met een kerker, de gouden poort, het meer van Galilea, een martelkamer en tenslotte de hellemond.

In een variant op de mysterie- en passiespelen worden decors op boerenwagens geplaatst. Bij deze wagenspelen trekken de karren in optocht langs het publiek. De wagens worden gemaakt door de gilden. Elk gilde is herkenbaar aan het Bijbelverhaal dat op de wagen wordt uitgebeeld. Zo laten de timmerlieden bijvoorbeeld de toren van Babel zien, de visverkopers Jonas in de walvis en de scheepsbouwers de ark van Noach.

Mirakelspel Het mirakelspel staat wat losser van de Bijbel en gaat over zondaars die op wonderbaarlijke wijze hun leven beteren. Een bekend voorbeeld van een mirakelspel is het Nederlandse *Mariken van Nieumeghen*. Het verhaal gaat als volgt: na een bezoek aan de markt in Nijmegen wordt Mariken 's avonds op straat aangesproken door een figuur die zich voorstelt als 'Moenen met het ene oog'. Hij belooft haar een leven vol rijkdom en kennis. Ondanks dat Mariken doorheeft dat ze van doen heeft met de duivel zelf, gaat ze toch met hem mee. Zeven jaar leidt ze met de duivel een wild en zondig leven. Op een dag komt Mariken echter tot inkeer bij het zien van een wagenspel in de stad. In een laatste poging om haar bekering te voorkomen, sleurt de duivel Mariken de lucht in en laat haar te pletter vallen. [227] Als door een wonder overleeft Mariken de val en trekt ze het klooster in om boete te doen.

225 Vincenzo Rustici Volksspelen Piazza del Campo, Siena (ca. 1550).

226 Hubert Caileau Decor passiespel Valenciennes (1547).

227

Illustratie uit Engelstalige editie van *Mariken van Nieumeghen* (1518). In zijn vlucht laat de duivel Mariken vallen.

Wereldlijke muziek

De meeste overgeleverde middeleeuwse muziek is voor gebruik in de kerk. Pas in de late middeleeuwen worden ook niet-kerkelijke liederen in notenschrift bewaard en uitgegeven. Deze zogenaamde wereldlijke muziek ontwikkelt zich, net als de kerkmuziek, van eenvoudig eenstemmig naar complex en polyfoon.

Troubadours Tegenwoordig zouden we ze singer-songwriters noemen: de troubadours die met eigen repertoire langs de adellijke hoven trekken. De bloeiperiode van de troubadours ligt rond 1200 in Zuid-Frankrijk. Op een illustratie uit de *Codex Manesse* is troubadour Heinrich Frauenlob (ca. 1250–1318) te zien. Hij speelt op de vedel. [228] Troubadours zijn niet te vergelijken met de ongeschoolde 'jongleurs' die laag in aanzien staan en op straat hun geld verdienen met het zingen van liedjes. Troubadours zijn geen beroepsmusici en vaak van adel. Ze hebben een opleiding genoten aan het hof of in een klooster. In die dagen is de hoofse liefde (liefde aan het hof) een belangrijk onderwerp voor gedichten en liedteksten. Als hoogste ideaal wordt de liefde voor een onbereikbare vrouw bezongen. In plaats van de geliefde te veroveren, koestert de minnaar het verlangen of lijdt hij in stilte. Of, zoals Bernard van Ventadour (ca. 1135–ca. 1200) het verwoord in *Quan vei l'alauzeta mover*: 'Buiten mijn wil min ik een vrouw / die mij voorgoed berooid liet staan / Ze roofde zelfs mijn harteklop / haar én mezelf ben ik nu kwijt / Al wat ik had raakte in het slop / mij rest slechts hunkering en spijt.' Het eenstemmige gregoriaans klinkt in dit lied door, al is de melodie beweeglijker en expressiever.

Ars nova Guillaume de Machaut, componist van de oudst bekende complete meerstemmige mis, staat halverwege de veertiende eeuw vooral bekend als dichter van niet-religieuze gedichten. Een aantal daarvan zet hij op muziek. De Machaut is de belangrijkste vertegenwoordiger van de *Ars Nova*, de nieuwe polyfone liedkunst. Net als bij

de troubadours gaan De Machauts teksten vaak over de hoofse liefde, maar hij vestigt vooral naam als schrijver en componist en niet zozeer als zanger. De Machaut specialiseert zich erin zijn teksten in een vaste dichtvorm te gieten. Het rondeel *Puis qu'en oubli* (1355) is hiervan een voorbeeld. Het is een achtregelig lied met slechts twee rijmklanken. Door de herhaling van tekstregels ontstaat er een refrein.

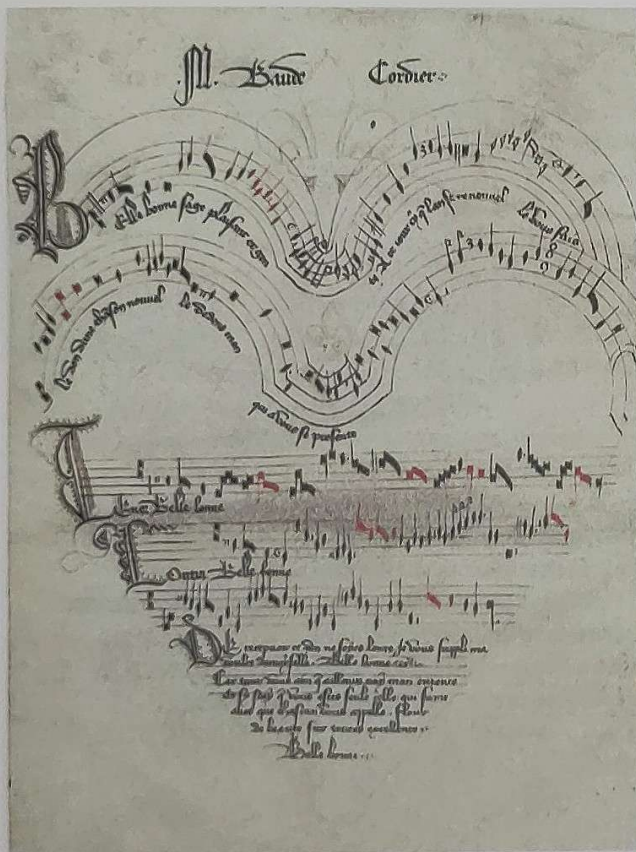
Rond 1400 verschijnt de *Codex Chantilly*. De componisten die in dit muziekhandschrift verzameld zijn, werken in of rond het hof van de 'tegenpaus' Clemens VII in Avignon. De muziek uit de *Codex Chantilly* wordt *Ars Subtilior* genoemd en is zeer experimenteel wat betreft de samenklank van de noten, elkaar tegenwerkende ritmes en opvallende muzieknotatie. De experimenteerdrijf van de componisten is zo groot dat slechts een handjevol liefhebbers de resultaten weet te waarderen. Het notenschrift van het lied *Belle, bonne, sage* (na 1400) van Baude Cordier (ca. 1380–1440) wordt na enkele jaren aan de codex toegevoegd. Het notenschrift heeft de vorm van een hart en de tekst verwijst dan ook naar 'een lied in mijn hart geschreven als cadeau aan jou'. [229] In het notenschrift vallen verder de rood gekleurde noten op die een afwijkende tijdsduur hebben.

Italiaanse polyfonie *Ecco la primavera* (eind 14de eeuw) is een gezongen ode aan de lente, geschreven door de Italiaanse dichter/componist Francesco Landini (ca. 1330–1397). Hij is organist in de kerk San Lorenzo in Florence maar heeft nooit kerkelijke muziek geschreven. Landini schrijft eigen muziek en teksten en voert deze het liefst ook zelf uit. Hij is vooral beroemd als dichter en als virtuoos bespeler van het organetto, een klein draagbaar orgel. Een schrijver zegt over Landini, die blind is, dat hij 'zo gemakkelijk en snel speelt dat het lijkt alsof hij over ogen beschikt.' Na zijn dood is zijn repertoire vastgelegd in de *Codex Squarcialupi*. [230] Landini staat aan het begin van een reeks beroemde componisten die met hun polyfone muziek het begin van de renaissance in Italië markeren.

228

Codex Manesse (1315–1340),
afbeelding met de troubadour
Heinrich Frauenlob.

229

Codex Chantilly (rond 1400), Baude Cordier,
notenschrift *Belle, bonne, sage*.

230

Codex Squarcialupi (begin 15de eeuw),
portret van Francesco Landini.

De bedelorden

Vanaf 1200 vestigen nieuwe kloosterorden zoals de Franciscanen en Dominicanen zich steeds vaker in de steden. Deze kloosters leven van de giften van de burgerij in ruil waarvoor de monniken diensten verlenen in de stad, zoals het geven van onderwijs, armenzorg of het verplegen van zieken. Deze kloosterorden heten bedelorden vanwege de afhankelijkheid van giften.

Franciscus De bekendste bedelorde is de Franciscanerorde, die leeft volgens de regels die opgesteld zijn door Franciscus van Assisi. In 1206 besluit de jonge Franciscus al zijn bezittingen en luxe op te geven en zijn leven aan het geloof te wijden. Hij volgt vanaf dat moment het voorbeeld van Christus die zijn leerlingen uitzond om te prediken zonder geld op zak, zonder schoeisel, zonder staf en zonder een tweede stel kleren. Net zoals Christus krijgt Franciscus volgelingen die met hem meereizen. Franciscus preekt niet in de kerk maar op straat. Hij spreekt het publiek rechtstreeks aan, in de taal van het volk en niet in het Latijn. In plaats van onverstaanbare psalmen, schrijft hij in de volkstaal een loflied over de schoonheid van Gods schepping. In zijn boodschap benadrukt hij de menselijke kant van Christus. Zo introduceert hij de kerststal als middel om een voorstelling te kunnen maken bij het verhaal over de geboorte van Christus. Thema's als de geboorte en de dood van Christus spreken de burgers in de steden aan. Tegen het einde van zijn leven trekt Franciscus zich dagenlang terug om te vasten. In deze periode van afzondering, vasten en bidden raakt Franciscus in extase, waarna – volgens de overlevering – op zijn lichaam de wonden van de gekruisigde Christus zich aftekenen. In de ogen van zijn volgelingen is dit het bewijs van eenwording met Christus.

Twee jaar na zijn dood, in 1228, wordt Franciscus heilig verklaard. De San Francesco in Assisi is gebouwd als pelgrimskerk boven zijn graf. [231]

In de kerk wordt zijn leven verbeeld in een reeks grote fresco's op de muur. Net zoals veel Italiaanse kerken uit de middeleeuwen blijft de bouwstijl romaans georiënteerd met een voorkeur voor wandfresco's boven gebrandschilderde ramen. Wellicht speelt het warme klimaat hier een rol. Een kerk met veel ramen wordt in deze streken al snel een broeikas. De San Francesco is veel soberder dan de Franse gotische kerken, wat aansluit bij de roep van Franciscus om eenvoud.

Giotto Veel van de fresco's in de San Francesco zijn geschilderd door Giotto di Bondone (1266–1337). Op *De dood van de heilige Franciscus* (voor 1300) combineert Giotto drie scènes binnen één fresco. [232] Onderaan rouwen monniken bij het lichaam van Franciscus, in het midden zien we de mis ter ere van zijn begrafenis en bovenaan verrijst Franciscus naar de hemel, omgeven door engelen. De figuren staan op een natuurlijke manier in de ruimte. Plooien, houdingen en gezichtsuitdrukkingen zijn verre van schematisch. Giotto is de eerste middeleeuwse kunstenaar die religieuze figuren weergeeft als mensen van vlees en bloed. Hij loopt daarmee vooruit op ontwikkelingen die tot bloei komen in de renaissance. Omdat de bedelmonniken zich meer en meer onder het volk begeven, wordt de afstand tussen de kerk en de burgers kleiner. Het geloof krijgt hierdoor een menselijker gezicht. Geleidelijk gaan monniken zich ook meer bezighouden met het bestuderen van de tastbare en meetbare wereld. Vanuit deze nieuwe kloosterorden ontstaan de eerste universiteiten. Kunstenaars gaan zich in de late middeleeuwen meer verdiepen in het afbeelden van de zichtbare wereld. De vroegmiddeleeuwse fabeldieren, gedrochten en gefantaseerde duivels maken in de gotiek plaats voor mensfiguren en afbeeldingen van echt bestaande dieren en planten uit de natuur. Kunstenaars krijgen meer aandacht voor de menselijke anatomie en de uitbeelding van ruimtelijkheid. Giotto is hiervan een goed voorbeeld.

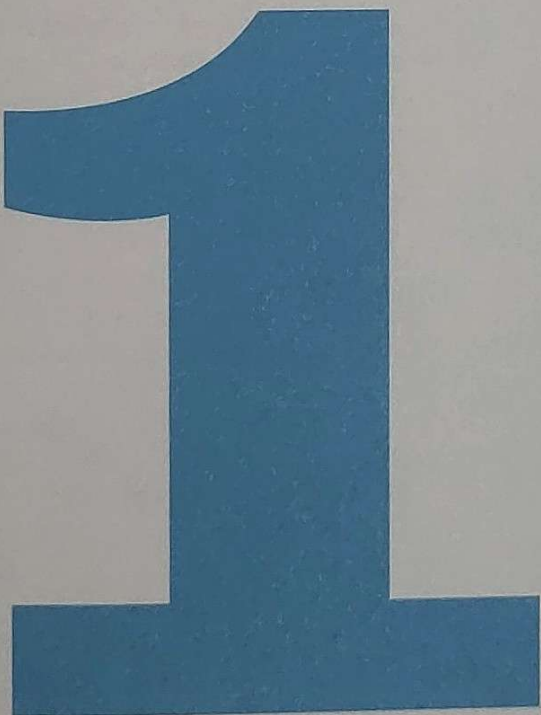
231 Interieur bovenkapel San Francesco, Assisi (1228-1258).

232 Giotto *Dood van de heilige Franciscus*, bovenkapel San Francesco, Assisi (voor 1300).

Klassieken

Oudheid tot en met de vierde eeuw

	<i>Opdrachten</i>	<i>Stijlen & Stromingen</i>
1 Klassieken	1–10	11–12 Bouwoorden: – Dorische stijl – Ionische stijl – Korinthische stijl Tragedie Komedie

Opdrachten

► Lees en bekijk hoofdstuk 1, pp. 8–17.

- 1 In de vijfde eeuw voor Christus worden er in Athene tijdens de feesten ter ere van de god Dionysus zowel tragedies als komedies opgevoerd.
Om van een tragedie te kunnen leren, is het volgens Aristoteles belangrijk dat de plot waarschijnlijk en herkenbaar is. Tragedieschrijvers moeten daarom letten op de eenheid van tijd, plaats en handeling. Leg in je eigen woorden uit wat Aristoteles hiermee bedoelt.
- 2 Griekse tragedies zoals *Medea* van Euripides worden tegenwoordig nog steeds opgevoerd. In de moderne uitvoering van Simon Stone 102 zijn weliswaar wijzigingen aangebracht, maar er is ook veel hetzelfde gebleven. Verplaats je in een toeschouwer van ongeveer 2500 jaar geleden en een toeschouwer van nu. Wat is er voor toeschouwers van dit soort klassieke toneelstukken veranderd en wat is hetzelfde gebleven? Leg je antwoord uit.
- 3 Bekijk 101: een hedendaagse muziekuitvoering in het Odeon van Herodes Atticus, gelegen aan de voet van de Akropolis in Athene. Dit Romeinse theater wordt in de tweede eeuw na Christus gebouwd ter nagedachtenis aan de overleden echtgenote van de schrijver-politicus Herodes Atticus en is bedoeld voor muziekuitvoeringen. Noem twee punten waarop het Romeinse theater afwijkt van het Griekse theater 103. Betrek in je antwoord zowel de architectuur als de functie van het gebouw.
- 4 Voor Pythagoras zijn wiskunde en muziek vergelijkbare wetenschappen. Leg dit in je eigen woorden uit.
- 5 Er is geen Griekse muziek overgeleverd, we weten dus niet precies hoe ze klonk. Geef – naast het feit dat er natuurlijk nog geen opnameapparatuur was – er een verklaring voor dat de Griekse muziek verloren is gegaan.

- 6 In 146 v. Chr. wordt Griekenland opgenomen in het Romeinse Rijk. De Romeinen zijn onder de indruk van de Griekse beelden en beginnen ze te verzamelen en te kopiëren. Geef aan wat het verschil is tussen de Griekse en de Romeinse beeldhouwkunst. Betrek in je antwoord zowel het verschil in gebruiksfunctie als in vormgeving.
- 7 De *Apollo van Belvédère* is een beroemd marmeren beeld uit de klassieke oudheid. Het stelt de Griekse god Apollo voor, net nadat hij met pijl en boog de draak Python heeft gedood. Dit beeld is een marmeren Romeinse kopie van een bronzen Grieks origineel. Brons is duurder en lichter dan marmer. Als je erop let, zie je dat bij Romeinse beelden vaak trucjes worden toegepast om extra ondersteuning aan het zware marmer te geven. Bekijk 1 (*Apollo van Belvédère*) en 109 (*Augustus van Prima Porta*). Op welke wijze wordt de ondersteuning van het gewicht bij beide beelden verborgen?

1 Apollo van Belvédère (circa 120–140 n. Chr.)

2 Charles Moore *Piazza d'Italia*, New Orleans, Verenigde Staten (1974 – 1978).

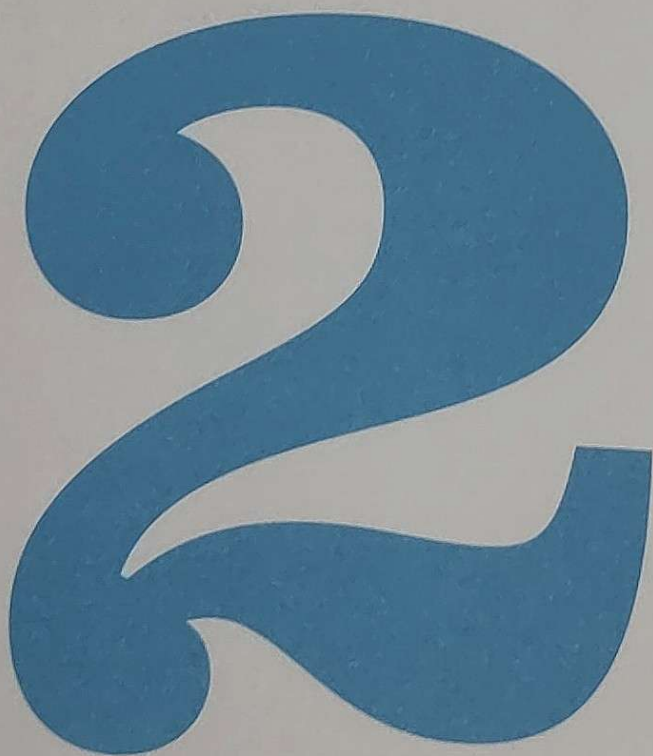
- 8** De *Apollo van Belvédère* en de *Augustus van Prima Porta* zijn beide Romeinse kopieën van Griekse beelden die verloren zijn gegaan. Het eerstgenoemde beeld blijft echter dichterbij het Griekse ideaal. Leg uit hoe je dit ziet en gebruik in je antwoord de begrippen *voorstelling* en *vormgeving*.
- 9** Zowel de Grieken als Romeinen maken gebruik van zuilen, maar bij de Romeinen krijgt de zuil een andere functie. Leg dit uit aan de hand van het Parthenon **110** en het Colosseum **112**.
- 10** Bekijk **2**. Dit is een hedendaags voorbeeld van architectuur die naar de klassieke oudheid verwijst. De westerse kunst heeft op veel momenten in de geschiedenis inspiratie gehaald uit de klassieke oudheid. Noem nog twee van deze Griekse of Romeinse invloeden op kunst uit latere eeuwen.

Stijlen & stromingen

- 11** **Bouworden** zijn bouwstijlen binnen de klassieke architectuur, met vaste maatvoeringen en decoraties. Benoem de drie verschillende bouworden en beschrijf daarbij de kenmerken waaraan ze zijn te herkennen.
- 12** **Tragedie & komedie** Leg uit wat de belangrijkste verschillen zijn tussen een tragedie en een komedie.

Cultuur van de kerk

Elfde tot en met de veertiende eeuw

	<i>Start</i>	<i>Stijlen & stromingen</i>	<i>Focus</i>
2.1 Kloosters	5-11	12-13 Romaans, Gregoriaans	14-22 Invalshoek: <i>levensbeschouwing, intercultureel</i> Discipline: <i>architectuur, beeldend</i>
2.2 Kathedralen	23-31	32 Gotiek	33-41 Invalshoek: <i>esthetica, levensbeschouwing</i> Discipline: <i>architectuur, beeldend</i>
2.3 Steden	42-52	53 Notre-Dame school	54-62 Invalshoek: <i>vermaak, levensbeschouwing</i> Discipline: <i>theater, dans</i>
Examentraining	63-71	[1] Guillaume de Machaut	Invalshoek: <i>wetenschap & techniek</i> Disciplines: <i>muziek</i>
	72-79	[2] Piazza del Campo	Invalshoek: <i>opdrachtgevers & macht</i> Disciplines: <i>architectuur, beeldend</i>
Research	80	[1] Beeldverhaal	
	81	[2] Lijdensverhaal	

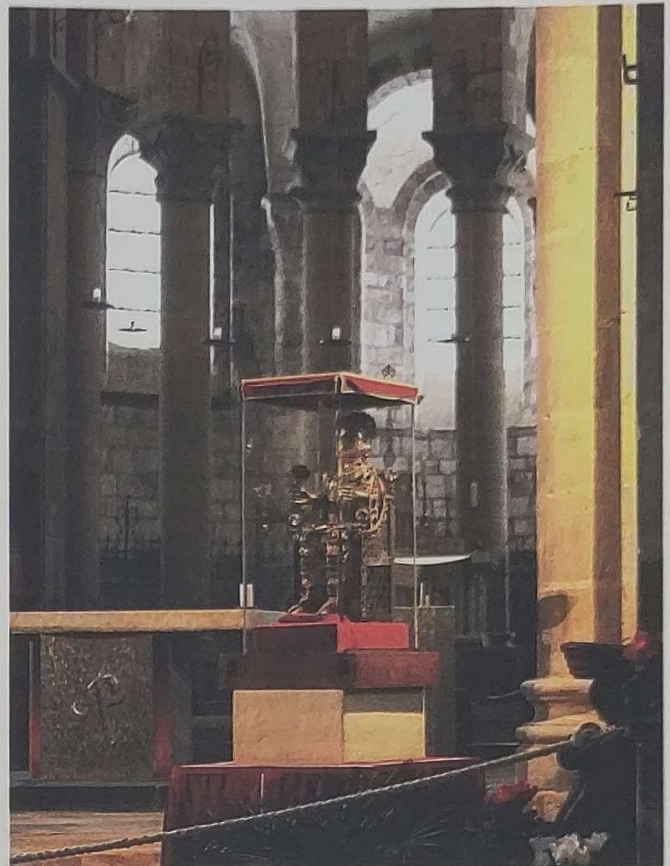
Introductie

► Lees en bekijk hoofdstuk 2, pp. 18–21.

1 De monniken van Conques zien in de negende eeuw met enige jaloezie hoe naburige kloosters en kerken profiteren van de pelgrimsstroom die op gang komt richting Santiago de Compostella. Het brengt ze ertoe de relikwieën van de heilige Foy te stelen uit het naburige Agen. Vanaf dat moment gebeuren er allerlei wonderen in Conques, wat beschouwd wordt als een rechtvaardiging voor de roof. Bij het klooster bouwen de monniken een grote abdijkerk om alle bezoekers te kunnen ontvangen. In die kerk staat trots, naast het altaar, de reliekschrijn van Sainte Foy **1**. Deze heilige was een jonge martelares die rond het jaar 300 als christen door de Romeinen op een rooster boven een brandstapel wordt gelegd vanwege haar geloof. De verhalen over de relieken van de drie koningen en de heilige Foy zijn voorbeelden van verhalen die de geschiedenis in de middeleeuwen kleuren. Wat is binnen de Katholieke Kerk de rol van relieken?

2 Noem twee redenen waarom in de middeleeuwen relieken belangrijk zijn voor steden en kloosters.

3 Hoofdstuk 2 is ingedeeld in drie thema's: *Kloosters*, *Kathedralen* en *Steden*. Blader het hoofdstuk door om een eerste indruk te krijgen. Beschrijf voor elk van deze thema's in één of twee zinnen wat ze vertellen over de kunst in de middeleeuwen.

1 Reliekschrijn van Sainte Foy in de Sainte Foy Conques, Frankrijk.

4 Een van de pelgrimsroutes naar Santiago de Compostella voert de gelovigen langs Conques. De complete route kun je gemakkelijk vinden op internet. Verzamel afbeeldingen van tien bouwwerken (zoals kerken, kloosters, logementen of bruggen) die een pelgrim rond 1300 langs deze route tegenkomt. Noteer bij de afbeeldingen ook de plaatsnamen bij de tien bouwwerken en zo mogelijk een korte uitleg of anekdote.

2.1 Kloosters

Start

- Lees en bekijk hoofdstuk 2, pp. 22–29.
- 5 Dankzij het scriptorium spelen de kloosters een belangrijke rol in het vastleggen en verspreiden van muziek en kennis. Welke werkzaamheden verrichten de monniken in het scriptorium?
- 6 In de *Regula Benedicti* worden de getijden vastgesteld. Wat zijn getijden?
- 7 In het Bijbelboek *De apocalyps* of *Het laatste oordeel* wordt het einde der tijden beschreven. Naast illustraties in handgeschreven boeken is *Het laatste oordeel* ook vaak uitgebeeld boven de ingang van de kerk. Welke rol speelt *Het laatste oordeel* in de middeleeuwen in het denken over goed en kwaad?
- 8 In de *Grote Moskee* van Córdoba, waaraan eeuwenlang gebouwd is, zijn stijlkenmerken te vinden die typerend zijn voor de islamitische bouwkunst. Geef hiervan twee voorbeelden.
- 9 Guido van Arezzo ontwikkelt in de elfde eeuw de notatie van muziek. Noem drie stappen die in deze periode gezet worden om de muzik-notatie te verbeteren.
- 10 Vanaf de tiende eeuw neemt het aantal kloosters in de West-Europese landen enorm toe. Naast de taak God te loven met zang en gebed verrichten de kloosterlingen handwerk, zoals het kopiëren van handschriften of werken in de landbouw. Over de wijze waarop God het beste geëerd wordt, bestaan meningsverschillen tussen kloosterorden van de cluniacenzers en de cisterciënzers. Omschrijf deze tegenstelling.
- 11 Noem drie aspecten van de cluniacenzerskerken die we niet zullen aantreffen in de cisterciënzerskerken.

Stijlen & stromingen

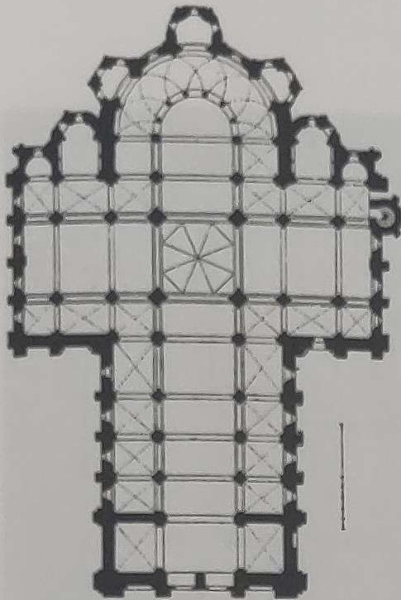
- 12 Romaans is de benaming van de bouwstijl die in de elfde en twaalfde eeuw in Europa wordt toegepast. Bekijk 212 tot en met 214. Noem drie unieke kenmerken van de romaanse bouwkunst.
- 13 Gregoriaans wordt ook nu nog wel in katholieke kloosters en kerken gezongen. De muziekstijl ontstaat in de negende eeuw. Bekijk V201 en noem drie unieke kenmerken van het gregoriaans.

Focus

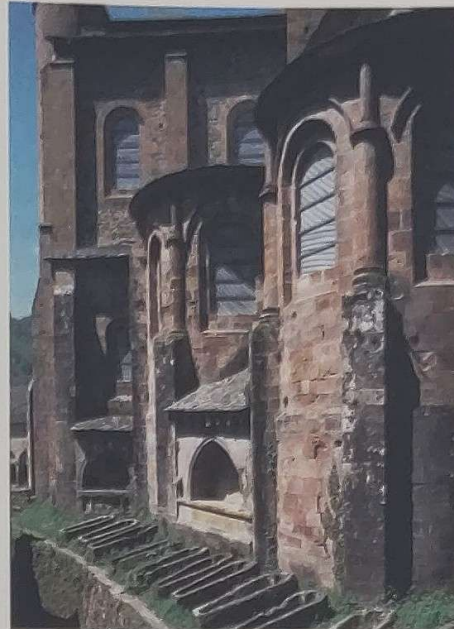
Pelgrimstochten

De kerk *Sainte Madeleine* in Vézelay is een vertrekpunt voor pelgrimstochten en zelfs kruistochten. Boven de ingang van de *Sainte Madeleine* is op een groot timpaan een tafereel te zien dat is ontleend aan het Bijbelboek *Handelingen der Apostelen*. Hierin staat beschreven dat de apostelen worden uitgezonden over de wereld om alle volken te bekeren.

- 14 Bekijk 211. Hoe is het uitzenden van de apostelen hier verbeeld? Noem twee aspecten van de voorstelling.
- 15 Op het timpaan van de *Sainte Madeleine* is een onderscheid gemaakt tussen goed (de gelovigen) en kwaad (de te bekeren heidenen). De gelovigen zijn afgebeeld in acht vierkante kaders onder de rondboog. De heidenen onderaan in een lange horizontale rij. Hoe benadrukt deze compositie het verschil tussen goed en kwaad? Noem twee aspecten.
- 16 Vanuit Frankrijk zijn er verschillende routes voor pelgrims naar Santiago de Compostella. De route vanuit Vézelay komt ook langs Conques (beschreven in introductie-opdracht 1). Bekijk en V203. Aan de plattegrond van de *Sainte Foy* kun je aflezen dat dit een pelgrimskerk is. Noem twee kenmerken van een pelgrimskerk die herkenbaar zijn op de plattegrond.

2 Plattegrond *Sainte Foy* in Conques, Frankrijk.

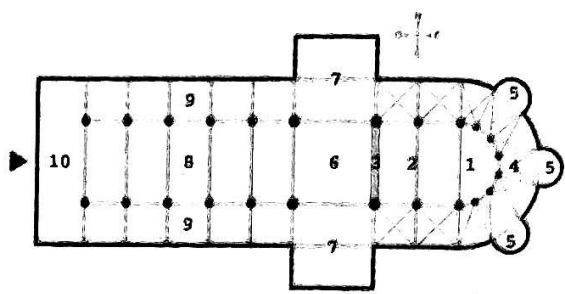
3 *Sainte Foy*, Conques, met ramen van Pierre Soulages (1987–1994).

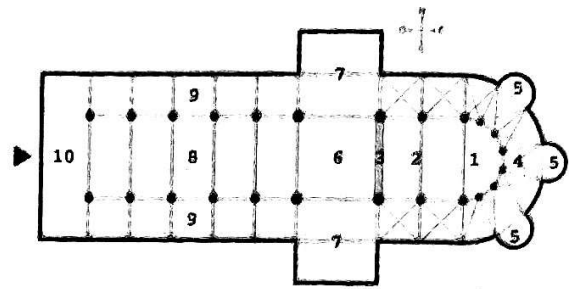
- 17 Boven de ingang van de *Sainte Foy* in Conques is *Het laatste oordeel* uitgebeeld. Bekijk 207 en V203. Bespreek vier aspecten van het verhaal over *Het laatste oordeel* aan de hand van dit timpaan.
- 18 Het is niet meer goed te zien, maar de meer dan honderd figuren op het timpaan van de *Sainte Foy* waren beschilderd. Voor de gelovigen moet dit er angstaanjagend hebben uitgezien. Leg uit dat *Het laatste oordeel* als thema toepasselijk is voor een pelgrimskerk.
- 19 In de eerste romaanse kerken worden ramen aanvankelijk nog gezet met ondoorzichtige glassoorten. Er stroomt dan wel enig licht naar binnen, maar je kunt niet door de ramen naar buiten kijken. Vanaf de late middeleeuwen worden ook in de romaanse kerken deze ramen vaak vervangen door gebrandschilderd glas in lood. In 1987 krijgt de Franse kunstenaar Pierre Soulages (1919) de opdracht 104 nieuwe ramen voor de *Sainte Foy* te ontwerpen. Hij laat daarvoor een speciaal soort glas samenstellen dat veel licht doorlaat maar overeenkomstig de oude traditie niet doorzichtig is. Hij past dit glas toe in een rijke schakering aan grijs tinten. Bekijk 3 en V203. Soulages verwijst in zijn ontwerpen ook naar glas in lood. Leg aan de hand van twee aspecten van zijn ontwerp uit wat de relatie is met glas in lood.
- 20 De abdijkerk *Sainte Foy* staat op de werelderfgoedlijst. Pierre Soulages neemt de vrijheid aan de kerk een eigenzinnig ontwerp toe te voegen en kiest bewust niet voor een reconstructie van een historische situatie. Zijn ramen roepen heftige reacties op van zowel tegenstanders als voorstanders. Noem een argument voor en een argument tegen de keuze die Soulages maakt.
- 21 In de achtste eeuw wordt Santiago de Compostella veroverd op de islamieten. Hierdoor komt de weg vrij voor christelijke pelgrims. De pelgrimsroute vanuit Frankrijk naar Santiago vormt daarna de scheidslijn tussen de christelijke en de islamitische wereld. Vooral het Spaanse deel van de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella wordt zwaar bewaakt. Bedenk twee redenen waar deze bewaking voor nodig zal zijn geweest.
- 22 In Spanje is in de middeleeuwen Cordoba een van de belangrijkste islamitische steden ten zuiden van de pelgrimsroute. In de stad wordt lang gebouwd aan een enorme moskee. Bekijk 209 en 210. De Grote Moskee in Cordoba is rijk versierd, maar op een hele andere manier dan bij christelijke kerken. Benoem dit verschil en verklaar het verschil vanuit de verschillende opvattingen tussen de islam en het christendom.

2.2 Kathedralen

Start

- Lees en bekijk hoofdstuk 2, pp. 30–35.

- 23** In de twaalfde en dertiende eeuw bouwt bijna elke zichzelf respecterende bisschopsstad een nieuwe kathedraal. De steden gaan een concurrentieslag aan waarbij het er om lijkt te gaan elkaar te overtreffen met een nog hogere, grotere of rijker versierde kathedraal. Een gotische kerk wordt wel eens een 'kerk in steigers' genoemd. Leg uit waarom.
- 24** Bekijk . Dit is een indeling van een kathedraal. Op deze plattegrond is nr. 3 het doksaal, een wand die het gewijde deel van de kerk scheidt van het publieke deel. In de meeste kerken is deze wand inmiddels afgebroken. Vul de andere onderdelen in bij het juiste nummer: apsis – dwarsschip (transept) – koor – kooromgang – middenschip – straalkapellen – zijbeuk – portaal (narthex) – viering.
- 25** In Reims kun je aan de twee beeldengroepen de *Annunciatie* en *Visitatie* goed zien hoe de beeldhouwkunst zich ontwikkelt van de romaanse naar de gotische stijl. Bekijk 216. Noem drie van de belangrijkste verschillen tussen de romaanse beeldhouwkunst en de gotische beeldhouwkunst.
- 26** Bekijk 217 en 220. In de gotische kerken worden glas-in-loodramen veel toegepast. Noem drie functies van deze ramen.
- 27** Om zoveel mogelijk licht binnen te krijgen door grote ramen, heeft een gotische kerk nauwelijks dragende muren. Noem twee manieren waarop het gewicht van overkapping (het dak) in de gotische kerk wordt gedragen.
- 28** Omdat er maar weinig mensen kunnen lezen en schrijven, zijn voor veel middeleeuwse kerkgangers de verhalen uit de Bijbel vrijwel onbekend. Bij de mis spreekt de priester zijn

4 Indeling kathedraal.

gebeden in onbegrijpelijk en vaak ook onverstaanbaar Latijn. Om de burgers tegemoet te komen verandert het karakter van de mis. Noem twee manieren waarop de missen in de kerk voor de stedelingen in de dertiende eeuw aantrekkelijker worden.

- 29** Noem de vijf delen waaruit een gezongen mis bestaat.
- 30** Bekijk V204. In de polyfone muziek van Perotin speelt de cantus firmus een belangrijke rol. Omschrijf de rol van de cantus firmus.
- 31** Bij het liturgisch drama wordt de oorspronkelijke Bijbeltekst nauwelijks aangepast. Waarin verschilt dan het liturgisch drama van een gewone Bijbellesing? Noem twee aspecten.

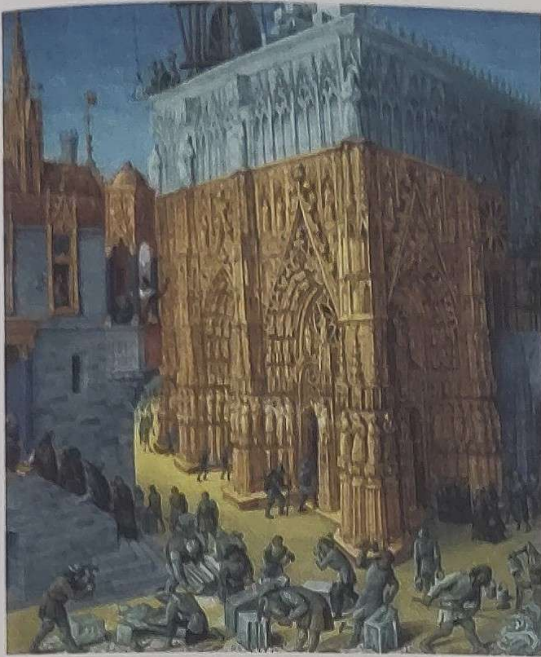
Stijlen & stromingen

- 32** Gotiek is de benaming van de bouwstijl die in de dertiende en veertiende eeuw in Europa wordt toegepast. Bekijk 215 tot en met 220. Noem vier unieke kenmerken van de gotische bouwkunst.

Focus

De hemelse tempel

De bouw van de kathedraal in Tours duurde van 1170 tot 1547. In de gotiek zijn de kerkgebouwen hoog en kan er veel licht binnen-

5 Jean Fouquet De bouw van Salomons tempel in Jeruzalem (1465).

stromen. De skeletbouw maakt het mogelijk deze hoogte te realiseren.

33 Bekijk **5**. Op de tekening van Jean Fouquet (ca. 1415 – ca. 1480) is de bouw van de kathedraal van Tours in volle gang. Er zijn veel mensen betrokken bij de bouw van een kathedraal. Beschrijf drie van hun werkzaamheden die je ziet op de tekening.

34 Fouquet maakt de tekening als illustratie bij een manuscript over de geschiedenis van het joodse volk op basis van overgeleverde teksten uit de eerste eeuw. Eigenlijk gaat de tekening over de bouw van de gouden tempel van Salomo die ook in het Oude Testament is beschreven. Er is geen bewijs dat deze tempel ooit heeft bestaan. De tempel geldt meer als een symbool voor een spirituele of hemelse kerk. Volgens het Bijbelverhaal geeft koning Salomo leiding aan de bouw van de tempel. Op deze tekening is hij te zien op het balkon van een stadspaleis tegenover de kathedraal. Leg uit wat de verwijzing naar Jeruzalem en Salomo zegt over het belang van de bouw van de kathedraal voor de stad Tours.

35 Op de trappen van het stadspaleis zie je mensen die koning Salomo komen bezoeken. Aan de kleding is te zien dat het belangrijke gasten zijn. Leg uit welk aspect van de bouw van een kathedraal deze voorname gasten symboliseren.

36 Ook de kathedraal in Reims kent een lange bouwgeschiedenis die begint in 1211 en eindigt in 1457. Ondanks deze lange bouwgeschiedenis is de kathedraal een van de zuiverste voorbeelden van de gotische bouwkunst. Bekijk de plattegrond van de kathedraal op **218**. Noem twee aspecten van de plattegrond die kenmerkend zijn voor de gotiek.

37 De skeletbouw bepaalt voor een belangrijk deel het uiterlijk van de kerk. Bekijk **215** en **219**. Noem drie onderdelen van de skeletbouw die aan de buitenkant van de kathedraal duidelijk zichtbaar zijn en geef aan wat de functie van deze onderdelen is.

38 Bekijk **215**. Aan de westgevel van de kathedraal van Reims zijn erg veel beelden toegevoegd, waaronder een koningsgalerij (boven het roosvenster). Leg uit hoe het beeldhouwwerk aansluit bij de architectuur van de gevel.

39 De dichter Willem Wilmink (1936 – 2003) schreef in 1998 een ode aan de kathedralen. Hij begint dit lange gedicht met een jeugdherinnering:

Vaak reed ik met mijn vader door een laan met bomen aan weerskanten, die omhoog een dak van takken en hel bladergroen uitbouwden en dan dacht ik altijd weer dat hier een kathedraal was nagemaakt: dat kunst het voorbeeld gaf aan de natuur. (Willem Wilmink: fragment uit 'De kathedralen' in *Mijn middeleeuwen* (1998))

Wilmink vergelijkt hier een laan omzoomd met hoge bomen met het middenschip van een kathedraal. Noem drie kenmerken van een kathedraal die deze vergelijking rechtvaardigen.

40 In Almere staat een landschapskunstwerk van Marinus Boezem (1934). Hij plantte daar 178 populieren in de vorm van de plattegrond van de kathedraal van Reims. Hier wordt het beeld uit het gedicht van Wilmink werkelijkheid. Bekijk 6 en vergelijk deze afbeelding met 218. Leg uit op welke wijze Boezem verwijst naar de plattegrond van de kathedraal.

41 Boezem kiest voor het model van deze gotische kathedraal omdat hij het ziet als een hoogtepunt van een door de mens gemaakte ruimte. Het kunstwerk symboliseert het menselijk verlangen om al het aardse achter te laten en het spirituele te zoeken. Leg uit wat de overeenkomst is met de bedoelingen van Fouquet als hij de bouw van de kathedraal van Tours schildert.

6 Marinus Boezem *De groene kathedraal*, Almere (1987).

2.3 Steden

Start

- Lees en bekijk hoofdstuk 2, pp. 36–43.
- 42 Sommige steden, zoals Siena, Florence en Genua, kennen een zelfstandig burgerlijk bestuur. Noem twee zichtbare kenmerken van de stad waaraan je deze zelfstandigheid kunt zien.
- 43 Bekijk 225. Het plein van Siena is de centrale plek van de stad. Noem drie functies van een stadsplein in de middeleeuwen.
- 44 In het stadhuis van Siena schildert Ambrogio Lorenzetti in opdracht van het stadsbestuur, de Nove, twee fresco's die de gevolgen van het slechte en van het goede bewind verbeelden. Bekijk 224 en V206. Noem drie voorbeelden van 'goed bewind', zoals de schilder Lorenzetti dat verbeeldt.
- 45 Straatmuzikanten staan laag in aanzien in de middeleeuwen. Noem daarvoor twee redenen.
- 46 In de steden ontstaat er een vermenging van straattheater en religieus drama. Noem van elk van de onderstaande vormen van religieus straattheater twee kenmerken: mysteriespel, wagenspel, passiespel en mirakelspel.
- 47 Rondtrekkende troubadours integreren allerlei stijlen en invloeden in hun muziek. Sommigen ontwikkelen zich tot zelfstandige componisten met een eigen, origineel repertoire. Een middeleeuwse troubadour is een heel ander soort muzikant dan een straatartiest. Benoem de twee belangrijkste verschillen.
- 48 Bekijk V210 en V211. Veel troubadours bezingen in minneliederen de hoofse liefde. Leg uit wat hoofse liefde is.
- 49 De Italiaanse musicus-dichter Francesco Landini speelt een belangrijke rol in de muziekgeschiedenis. Welke rol? Leg dit uit aan de hand van de kernwoorden virtuositeit en muzieknotatie.

- 50 In de steden ontstaan in de late middeleeuwen nieuwe kloosterorden die soberheid voor-schrijven: bedelordes. In ruil voor de giften die monniken ontvangen, verrichten zij diensten in de steden. Noem drie van die diensten.
- 51 Franciscus wordt wel 'de heilige van het volk' genoemd. Noem drie voorbeelden van zijn gedrag waaruit blijkt dat hij dicht bij het volk stond.
- 52 Bekijk 232. Giotto is de eerste middeleeuwse kunstenaar die religieuze figuren weergeeft als 'gewone' mensen. Noem drie manieren waarop deze kunstenaar dat doet.

Stijlen & stromingen

- 53 Notre-Dame school is de benaming voor muziek gemaakt rond 1200 door componisten die zijn verbonden aan de Notre-Dame in Parijs. Noem drie kenmerken van deze muziek.

Focus

Passiespelen

In de loop van de middeleeuwen worden gedeeltes van de eredienst in kerken verduidelijkt door ze om te zetten in toneel. Hierdoor ontstaat het zogeheten liturgisch drama.

- 54 Noem twee kenmerken van het liturgisch drama.
- 55 In het begin worden alle rollen in het liturgisch drama door geestelijken gespeeld. Noem een reden waarom het nodig wordt om ook 'gewone' burgers rollen te laten vervullen.
- 56 Het liturgisch drama in de kerk ontwikkelt zich steeds verder, tot het moment dat de kerkleiders het 'te uitbundig' vinden worden. Leg uit welk bezwaar de kerk heeft tegen te uitbundige theatrale toevoegingen aan de eredienst.

7 *The Passion*, Groningen (2014).

- 57 Uiteindelijk worden de liturgische drama's tijdens vieringen en processies buiten de kerk geplaatst. Bekijk 226. Dit is een decorontwerp, gemaakt door Hubert Cailleau in 1547 voor een passiespel in Valenciennes, Noord-Frankrijk. Uit bronnen is bekend dat dit spel maar liefst vijftwintig dagen duurde. Ook aan de decors kun je zien dat het drama in de loop van de middeleeuwen steeds spectaculairder wordt. Leg dit uit aan de hand van twee kenmerken van het decor op de afbeelding.
- 58 Op het decorontwerp van Cailleau zie je een klein duiveltje rechts op het podium. In het religieus drama worden vaak humoristische scènes ingebouwd, met dit soort duivelse figuren als dommeriken in de hoofdrol. Bedenk twee functies van deze humoristische scènes.
- 59 Vanaf 2011 organiseren enkele publieke omroepen jaarlijks een live-uitzending op de donderdag voor Pasen (witte donderdag) met als titel *The Passion*. 'De opzet: midden in een stad spelen bekende popzangers het lijdensverhaal na, gelardeerd met Nederlandstalige hits. Op een podium midden in de stad speelt een poporkest, daarvoor staat de evangelist, vertolkt door een bekende Nederlander, die het verhaal vertelt. Tussendoor schakelen we over naar twee groepen die op weg zijn naar het podium: een processie van gelovigen die het kruis door de stad slepen, en Jezus en zijn discipelen die de tram pakken richting centrum,' aldus *NRC*-recensent Wilfred Takken. Bekijk 7 en V207. Dit is het slot van de uitzending uit 2014 in Groningen. Noem los van de inhoud drie vormaspecten die overeenkomen met de middeleeuwse passiespelen.

7 *The Passion*, Groningen (2014).

- 57 Uiteindelijk worden de liturgische drama's tijdens vieringen en processies buiten de kerk geplaatst. Bekijk 226. Dit is een decorontwerp, gemaakt door Hubert Cailleau in 1547 voor een passiespel in Valenciennes, Noord-Frankrijk. Uit bronnen is bekend dat dit spel maar liefst vijftwintig dagen duurde. Ook aan de decors kun je zien dat het drama in de loop van de middeleeuwen steeds spectaculairder wordt. Leg dit uit aan de hand van twee kenmerken van het decor op de afbeelding.
- 58 Op het decorontwerp van Cailleau zie je een klein duiveltje rechts op het podium. In het religieus drama worden vaak humoristische scènes ingebouwd, met dit soort duivelse figuren als dommeriken in de hoofdrol. Bedenk twee functies van deze humoristische scènes.
- 59 Vanaf 2011 organiseren enkele publieke omroepen jaarlijks een live-uitzending op de donderdag voor Pasen (witte donderdag) met als titel *The Passion*. 'De opzet: midden in een stad spelen bekende popzangers het lijdensverhaal na, gelardeerd met Nederlandstalige hits. Op een podium midden in de stad speelt een poporkest, daarvoor staat de evangelist, vertolkt door een bekende Nederlander, die het verhaal vertelt. Tussendoor schakelen we over naar twee groepen die op weg zijn naar het podium: een processie van gelovigen die het kruis door de stad slepen, en Jezus en zijn discipelen die de tram pakken richting centrum,' aldus NRC-recensent Wilfred Takken. Bekijk 7 en V207. Dit is het slot van de uitzending uit 2014 in Groningen. Noem los van de inhoud drie vormaspecten die overeenkomen met de middeleeuwse passiespelen.

- 60** Elk jaar worden er andere popsongs gekozen voor *The Passion*. 'Kijk omhoog' is een hit van Nick en Simon uit 2007. Het lied verwijst niet rechtstreeks naar het lijden of de dood, zeker niet van Christus. Nadat eerder in de uitzending Simone Kleinsma (Maria) het hele lied uitvoert, zingt Jan Dulles (Christus) het refrein (hieronder weergegeven) als slotlied.

Kijk omhoog
Naar de zon
Zoek niet naar een antwoord
Laat het los
Hou je vast aan mij
Deze weg wijst zichzelf
Hij leidt je naar de toekomst
Deze wolk drijft snel voorbij

De complexe regie is door regisseur David Grifhorst vooraf uitgedacht. Onder de regie valt onder meer de mise-en-scène, zoals de keuze van locaties, de plaatsing van de camera's en de instructies voor camera-mensen. Uiteindelijk wordt tijdens de live-uitzending vanuit de mobiele regiekamer de definitieve keuze gemaakt welke van de camerabeelden wanneer uitgezonden worden.

Bekijk **V208**. Beschrijf aan de hand van de filmbeelden vier voorbeelden waarmee de regisseur bereikt dat de algemene inhoud van 'Kijk omhoog' een religieuze lading krijgt.

- 61** 'Kijk omhoog' heeft een langzaam en gedragen tempo in een vierkwartsmaat waardoor er een goed in het gehoor liggende cadans is. Noem twee muzikale aspecten van de uitvoering van dit lied in *The Passion*, die de religieuze lading bevorderen.

- 62** *The Passion* is een project van enkele omroepen en het Nederlands Bijbelgenootschap en heeft als doel het lijdensverhaal van Jezus onder de aandacht te brengen en toegankelijk te maken voor de huidige generatie. Niet iedereen is enthousiast over *The Passion*:

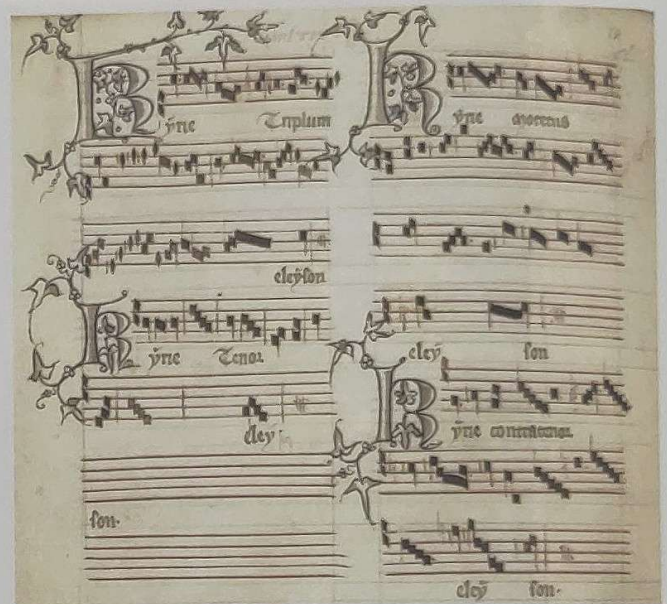
'De herververtelling is ontdaan van elke spirituele laag. Verkleind naar een smartlappenfestival waar geen verbinding is met de diepgang en betekenis van het verhaal. Alle goede intenties ten spijt.'
(Eric van den Berg, Katholiek.nl april 2012)

Vergelijk de actuele discussie over *The Passion* met de middeleeuwse discussie over de viering van de passie en noem een aantal overeenkomsten.

Examentraining [1]

Guillaume de Machaut

- 63 De regels die Benedictus van Nursia al in de zesde eeuw opstelt voor het kloosterleven gelden in de elfde en twaalfde eeuw in heel Europa. De kern van de *Regula Benedicti* luidt: ora et labora (bid en werk). Elke dag zijn er op vaste tijden in de kloosters gebedsdiensten. Volgens een vast rooster worden iedere week alle 150 psalmen gezongen, omlijst met andere gezangen en gebeden. Bekijk **V201**. Je hoort een voorbeeld van een gezongen psalm. Deze gezongen muziek noem je gregoriaans. Geef drie kenmerken van de gregoriaanse muziek.
- 64 In de loop van de middeleeuwen wordt het gregoriaans complexer. De kapelmeesters van de Parijse Notre-Dameschool ontwikkelen een nieuwe meerstemmige vorm van kerkmuziek. In *Alleluia nativitas* uit 1199 is deze verdere ontwikkeling goed hoorbaar. Bekijk en vergelijk **V201** en **V204**. Op welke wijze hoor je in *Alleluia nativitas* de 'oude' gregoriaanse muziek terug?
- 65 Op **V205** hoor je een deel uit *La messe de Nostre Dame*, uit ca. 1363. Het is een mis ter ere van Maria. Het is niet zomaar een doordeweekse mis, maar een mis die wordt uitgevoerd bij speciale gelegenheden in afgeladen kathedralen. Vergelijk deze mis met de psalm van **V201**, die bij de gebedsdiensten in kloosters werd gezongen. Noem twee muzikale verschillen tussen deze twee fragmenten en breng deze verschillen in verband met de plaats en het moment waarop de muziek oorspronkelijk te horen was.
- 66 De componist van *La messe de Nostre Dame* is Guillaume de Machaut. De Machaut is een van de eerste componisten die zijn werk op papier heeft vastgelegd. Het werk is gebundeld in zeven manuscripten voorzien van veel illustraties. Niet alleen de manuscripten van De Machaut, maar ook de psalmboeken voor de geestelijken en de

8 Notenschrift Kyrie uit manuscript *La messe de Nostre Dame* (ca.1360).

getijdenboeken voor de gegoede burgerij zijn mooi gekalligrafeerd en bevatten schitterende illustraties. Bekijk **8**. Uit de manuscripten met de composities van De Machaut blijkt dat het noteren van de muziek zich in de loop van de middeleeuwen heeft ontwikkeld van een heel eenvoudige notatie van een melodiële lijn tot een veel ingewikkelder notatie.

Leg uit waarom muzieknotatie in de loop van de middeleeuwen steeds belangrijker wordt.

- 67 Tegen het gebruik van meerstemmige muziek in de kerk ontstaat verzet. Al in 1323 verschijnt er een bul (voorschrift) waarin de paus de ver doorgevoerde meerstemmigheid verbiedt:

'Bepaalde discipelen van de nieuwe school (...) geven er de voorkeur aan eigen nieuwe methoden te bedenken in plaats van op de oude manier te zingen. Daardoor wordt de muziek van de eredienst verstoord door deze noten van korte duur. Verder (...) bederven zij de mis met discanten, en vullen ze soms de muziek op met bovenstemmen die uit wereldse liederen

opgebouwd zijn. (...) Het resultaat van dit alles is dat de godsvrucht, die het ware doel is van alle aanbidding, verwaarloosd wordt, en de weelderigheid, die vermeden zou moeten worden, toeneemt. Wij haasten ons deze methode te verbieden'.
(Pauselijke bul 1323, paus Johannes XXII)

In zijn bul spreekt paus Johannes XXII zich uit tegen meerstemmige muziek in de kerk. Noem twee van zijn bezwaren.

- 68 Naast de kerkelijke muziek is er uit de middeleeuwen ook buitenkerkelijke muziek overgeleverd. Bekijk V210. Dit is een lied van de troubadour Bernard de Ventadour (± 1135 – ± 1200). In tegenstelling tot de kerkelijke muziek bedienen de troubadours zich tot de dertiende eeuw van eenvoudige rijmschema's en eenstemmige muziek. Verklaar deze verschillen tussen de kerkelijke muziek en de muziek van de troubadours.
- 69 De Ars Nova (letterlijk 'nieuwe kunst') is de benaming voor troubadoursmuziek die al wat complexer is dan de vroege troubadoursmuziek. *Puis qu'en oubli* is een driestemmig lied. De tekst gaat over een verloren liefde (Nu je mij vergeten bent, mijn liefste...) en de keuze zich desondanks te houden aan de belofte nooit iemand anders te beminnen:

*Puis qu'en oubli sui de vous, dous amis,
Vie amoureuse et joie à Dieu commant.
Mar vi le jour que m'amour en vous mis,
Puis qu'en obli sui de vous, dous amis.
Mais ce tenray que je vous ay promis,
C'est que ja mais n'aray nul autre amant.
Puis qu'en oubli sui de vous, dous amis,
Vie amoureuse et joie à Dieu commant*

Bekijk V211 en bovenstaande liedtekst. Dit is een rondeel met een vast rijmschema. Leg uit dat de componist Guillaume de Machaut hier een soort couplet-refrein vorm hanteert.

- 70 Het repertoire van Francesco Landini is kort na zijn dood in 1397 genoteerd in de Codex Squarcialupi. Bekijk V213 (*Ecco, la primavera*). Landini combineert hier troubadourmuziek met kenmerken van de kerkelijke muziek uit die tijd. Noem van beide invloeden een kenmerk dat hoorbaar is in het geluidsfragment.

*Ecco la primavera
che 'l cor fa rallegrare;
temp' è d'annamorare
e star con lieta cera.
No' vegiam l'aria e 'l tempo
che pur chiama allegrezza;
in questo vago tempo
ogni cosa ha vaghezza.
L'erbe con gran freschezza
e fiori copron prati
e gli alberi adornati
sono in simil manera.*

(vrije vertaling)

Hier is de lente
die het hart verblijdt
het is tijd om verliefd te worden
en een blij gezicht te trekken.
We zien de lucht en het weer
die ons blij maken
in deze gelukkige tijd
bezit alles schoonheid.
Het gras met zijn frisheid
en de bloemen bedekken de weiden
en de bomen zijn versierd
op een aangename manier.

- 71 Lees de vertaling van de tekst van *Ecco, la primavera*. Wat inhoud betreft is dit lied niet middeleeuws, maar hoort het meer thuis in de renaissance. Leg deze bewering uit.

Examentraining [2]

Piazza del Campo

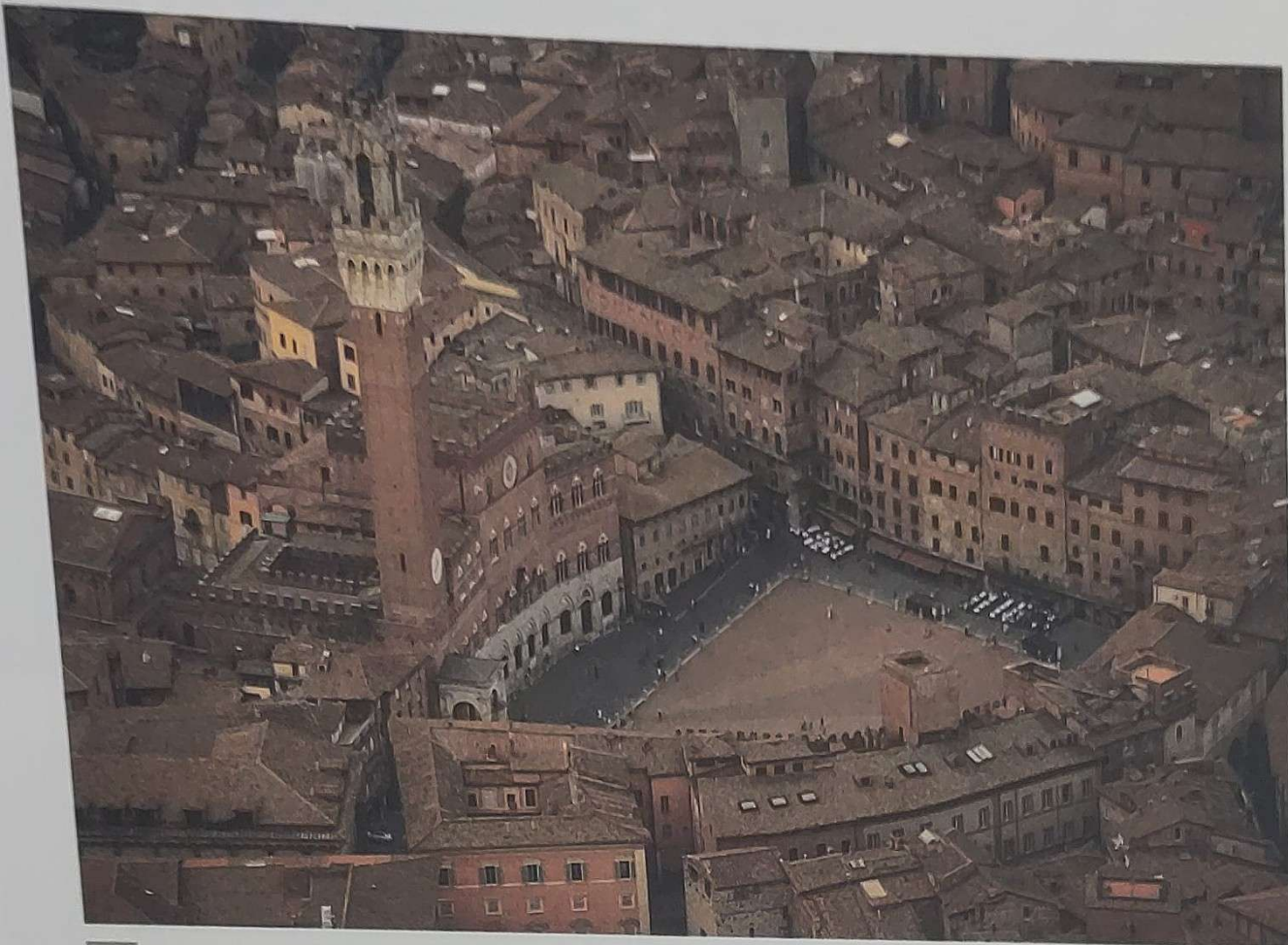
- 72 Siena is in de late middeleeuwen een van de snelst groeiende steden in Italië. Bekijk 224 en 225. Leg uit waarom de huizen in de stad – zeker naar middeleeuwse maatstaven – zo hoog zijn.
- 73 In de laatmiddeleeuwse steden staat bijna altijd een kerkgebouw op de meest centrale plek. In enkele Italiaanse steden neemt het burgerlijk bestuurscentrum (het stadhuis) deze plaats in. Zo is in Siena het Palazzo Pubblico het belangrijkste gebouw aan het centrale plein. Bekijk 9 en 10. Noem drie verschillen tussen het Palazzo Pubblico en de overige gebouwen waaruit blijkt dat het Palazzo belangrijker is.
- 74 Het belang van het Palazzo Pubblico blijkt ook uit het ontwerp van het plein zelf. Noem drie aspecten van de vormgeving van het plein die de status van het Palazzo Pubblico onderstrepen.
- 75 Piazza del Campo is sinds lang een plek voor uitbundige feesten. Een jaarlijks terugkerend feest in de dertiende eeuw is het ‘feest van de grote kandelaar’ op 15 augustus, Maria-Hemelvaart. Onderdeel van dit feest is het verplicht aanbieden van geschenken aan het

burgerlijke bestuur van de stad door kasteelheren en edellieden uit de omgeving. Wat zegt het ‘feest van de grote kandelaar’ uit de dertiende eeuw over de verhouding tussen burgers en edelen in Siena?

- 76 Onderdeel van de feesten rond Maria-Hemelvaart zijn ook allerlei wedstrijden, zoals hardlopen, buffelraces en stierengevechten met als prijs de *palio*, een vaandel of vlag met daarop een afbeelding van Maria. Uit deze feesten is de *Palio* ontstaan. Deze paardenrace is een geweldig evenement waar jaarlijks de hele stad voor uitloopt. Bekijk 9 en 10. Hoe kun je aan het plein op deze afbeelding zien dat het geschikt is gemaakt voor de jaarlijkse *Palio*?
- 77 Op de *Palio* strijden de wijken van de stad tegen elkaar. Elke wijk wordt vertegenwoordigd door een paard en jockey, herkenbaar aan de kleuren en wapens van de stad. Net als voetbalsupporters kleden ook de wijkbewoners zich in de kleuren van de wijk en dragen ze vlaggen met zich mee. Het sociale leven in de wijk wordt voor een groot deel bepaald door de voorbereidingen op en de deelname aan de *Palio*. Leg uit dat de betrokkenheid van de bewoners met hun wijk bevorderlijk is voor de min of meer democratische vorm van stadsbestuur die in Siena vanaf de dertiende eeuw is ontstaan.

9 Siena, Piazza del Campo.

10 Siena, Piazza del Campo gezien vanuit de lucht.

- 78** In een van de zalen van het Palazzo Pubblico zijn de beroemde fresco's van Lorenzetti te zien. Bekijk **224** en **V206**. Op het fresco zijn beschadigingen te zien die in de loop van de eeuwen zijn ontstaan. Aan deze beschadigingen kun je, zelfs op een reproductie, herkennen dat het om een fresco gaat. Leg dit uit en betrek in je antwoord hoe een fresco wordt gemaakt.
- 79** Het is goed mogelijk de weggevallen delen van een fresco door een restaurateur opnieuw in te laten vullen. In Siena is er voor gekozen het fresco zo te restaureren dat verder verval wordt voorkomen, maar de weggevallen delen zijn niet opnieuw ingevuld. Noem een argument voor en een argument tegen deze manier van restaureren.

Research [1]

Beeldverhaal

Middeleeuwse fresco's, gebrandschilderde ramen en boekillustraties laten vaak verhalen uit de Bijbel zien. Soms wordt in opeenvolgende afbeeldingen een heel verhaal uitgebeeld. Bekijk 232. Dit is een voorbeeld uit een reeks van 28 fresco's in de bovenkerk van de San Francesco in Assisi, waarin het leven van Franciscus verbeeld wordt. De middeleeuwse beeldverhalen worden weleens vergeleken met hedendaagse stripverhalen, ook al zijn er natuurlijk veel verschillen. In de middeleeuwse voorbeelden staat elke afbeelding voor een aparte gebeurtenis. In stripverhalen worden gebeurtenissen uitgesmeerd over verschillende plaatjes. Een stripverhaal lijkt wat dat betreft wel wat op een film, waar een handeling gefilmd wordt vanuit verschillende camerastandpunten. Close-ups en panoramashots wisselen elkaar in een stripverhaal af.

Opdracht

- 80 Maak naar aanleiding van een verhaal uit de Bijbel, mythologie of geschiedenis twee tegenover elkaar liggende pagina's van een stripverhaal. Je maakt het stripverhaal door afbeeldingen van bestaande kunstwerken van verschillende kunstenaars uit verschillende periodes te knippen en op te plakken. Om de karakteristieken van een stripverhaal te benaderen is het slim slechts een fragment van het hele verhaal weer te geven. Om tot een echte stripboekachtige pagina-indeling te komen, mag je de reproducties van de kunstwerken vergroten, verkleinen, herhalen en verknippen. Je kunt ook tekst gebruiken als verbinding tussen de afbeeldingen.

Research [2]

Lijdensverhaal

In de late middeleeuwen verschuift het beeld van Christus als een goddelijke rechter naar een meer menselijk beeld. Hierdoor ontstaat er ook meer belangstelling voor het lijdensverhaal van Christus. Vanaf de twaalfde eeuw zijn onderdelen van dit verhaal vaak in beeld gebracht. Ook in andere takken van kunst is het lijdensverhaal een terugkerend thema. Vaak voegen kunstenaars aan het verhaal een eigen interpretatie of visie toe. De film en musical *Jesus Christ Superstar* of de televisie-uitzending *The Passion* zijn voorbeelden van een hedendaagse uitbeelding van het lijdensverhaal.

Opdracht

- 81 Verzamel passende voorbeelden voor ieder van de hierna genoemde taferelen uit het lijdensverhaal en presenteer ze in de klas. Kies per tafereel een andere kunstenaar. De voorbeelden die je presenteert, kunnen afbeeldingen of geluids- en videofragmenten zijn. Benoem bij ieder tafereel nauwkeurig de titel, de kunstenaar en het jaartal. Schrijf bij elk kunstwerk een toelichting waarin je aandacht besteedt aan de visie van de kunstenaar op het lijdensverhaal.

Zoek kunstwerken bij de volgende taferelen uit het lijdensverhaal: – Het laatste avondmaal – De gevangenneming en/of het verraad van Judas – De veroordeling door Pilatus – De bespotting – De kruisiging – De bewening (Maria bij het kruis) – De graflegging – De wederopstanding.